

LISZT FERENC UKRAJNÁBAN

(Liudmyla Volska)

Közismert, hogy Liszt Ferenc virtuóz zongorista pályafutását 1847 őszén az oroszországi Jelizavetgrád városában fejezte be. Itt ért véget több mint egy évig tartó nagy túrája. Ez alatt az idő alatt a híres zongorista több országba látogatott el – az Osztrák [Habsburg] Birodalomba (Magyarországon és Erdélyben többek között a következő állomásokkal: Pest, Szekszárd, Pécs, Temesvár, Arad, Lugos, Nagyszeben, Kolozsvár, Nagyenyed; Havasalföldön: Bukarest; Moldáviában: Jászvásár), az Orosz Birodalomba (Kijev, Zsitomir, Berdicsev, Vinnica, Nyemirov, Kamenec-Podolski, Kremenec), majd ismét az Osztrák Birodalomba (Lemberg, Csernovci), az Ottomán Birodalomba (Konstantinápoly) és az Orosz Birodalomba (Ogyessza, Nyikolajev, Voznyeszenszk, Jelizavetgrád). Azóta Európa politikai térképe jelentősen megváltozott. Mostanra Erdély és Havasalföld Jászvásárral együtt Romániához tartozik, míg a jobb-parti Ukrajna (mely az Orosz Birodalomhoz tartozott), valamint Galícia és Bukovina (korábban az Osztrák Birodalom részei) a modern Ukrajna territóriumához kerültek.

A városok nevei is megváltoztak. Ebben a cikkben úgy fogjuk használni a neveket, amint azok 1847-ben érvényben voltak. A tanulmányban említett legtöbb város akkor az Orosz Birodalomhoz tartozott, Lemberg, Csernovci és Konstantinápoly kivételével. Ezért itt egyes városneveket az orosz transliteráció szerint fogunk megnevezni. [A tanulmány szerzője az angol transliterációt használja, mi itt első helyen az ismert magyar transliterációt alkalmazzuk – a Szerk.] Ma ezek a városok Ukrajnához tartoznak, s ennek megfelelően az ukrán nyelvből transliterálva szokás idézni a nevüket. Könnyebbség kedvéért következzék itt a névváltozatok listája:

- Berdicsev – Berdichev – Berdychiv
- Bjelaja Cerkov – Belaya Tserkov – Bila Tserkva
- Csernovci – Czernowitz – Chernovtsy – Chernivtsi
- Csornij Osztrov – Chernyj Ostrov – Chornyj Ostriv
- Jászvásár – Jassy – Jași
- Jelizavetgrád – Elisavetgrad – Kirovograd – Kropyvnytskyi
- Kamenec-Podolski – Kamenets-Podolskiy – Kamianets-Podilskyi
- Kijev – Kiev – Kyiv
- Konstantinápoly – Constantinople – Istanbul
- Kremenec – Kremenets
- Lemberg (Lwów) – Lvov – Lviv
- Nyemirov – Nemirov – Nemyriv
- Nyikolajev – Nikolayev – Mykolaiv
- Ogyessza – Odessa – Odesa
- Vinnica – Vinnitsa – Vinnytsia
- Woronince – Voronivtsi
- Zsitomir – Zhitomir – Zhytomyr

Liszt 1847-ben Julius Kossak rajza
Liszt in 1847. A drawing by Julius Kossak

Jelenleg nincs teljes képünk Liszt Ferencnek erről az útról – főként mivel igen kevés fogalmunk van arról, mely városokat látogatott meg, amelyek a mai Ukrajna területén találhatóak.^[1] Miután Kijevben megismerkedett Carolyne von Sayn-Wittgenstein hercegnével, korábbi tervei fokozatosan megváltoztak, s ez kihatott annak a körútnak a további állomásaira is, amely hosszú virtuóz pályafutásának a befejezését jelentette. Újra rekonstruálni kell tehát ennek az időszaknak a kronológiáját, a helyszíneket, a koncertműsorokat, hogy megtaláljuk azokat az akadályokat, amelyek Liszt körútjának állomásait megváltoztatták. Ez a cikk éppen ezeket elemzi, és a történet rekonstruálását célozza meg.

Amikor Liszt 1846 őszen elkezdte tervezni utolsó körútját, elsődleges célja Konstantinápoly, a Török Birodalom fővárosa volt. Ekkor az ukrán városok közül egyedül Ogyessza szerepelt azon a városlistán, ahol koncertet kívánt adni. Úgy tervezte, hogy onnét a tengeren megy tovább Törökországba. 1846 szeptemberében így írt barátjának, Maurice Schlesingernek, a *Gazette Musicale* kiadójának:

„Tizenkét nap múlva megkezdem téli túrám hátra lévő részét. Átutazom Kolozsváron, Jászvásáron, Bukaresten és Ogyesszán, majd pár napig Konstantinápolyban pihenek, ahonnan valószínűleg március vége felé térek vissza Bécsbe, zsebemben az operámmal, csak hogy pár hónappal később kifityüljenek.”^[2]

Egy hónappal ezután írt a tervéről a weimari nagyhercegnek, Carl Alexandernek.^[3] Nem sokkal később édesanyjának írt levelében azonban már megemlítette Kijevet is, mint a terv egyik állomását: „Az útvonalam Kolozsvár, Bukarest, Jászvásár, Ogyessza, talán Kijev is, és Konstantinápoly.” Itt Liszt ismét említette, hogy szándéka szerint a következő év márciusának végén Bécsbe tér vissza.^[4] Láthatjuk, hogy eredetileg a körút maximum öt hónappal tartott volna, 1846 novemberétől 1847 márciusáig.

A magyarországi és erdélyi koncertek után Liszt december 4-én (16-án)^[5] érkezett Bukarestbe, Havasalföld fővárosába. Itt végleg elhatározta, hogy meglátogatja Kijevet, amit Marie d'Agoult grófnénak írt leveléből tudunk: „4-5 napon belül Bukarestből Jászvásárra megyek. Ha gyorsan válaszol nekem, címezze Kijevbe, Oroszországba; izgatottan várom a híres Kontraktokat [Gyertyaszentelői Vásár], amely január 20 körül lesz, az orosz naptár szerint február 2-án.”^[6] Ahogy ez később kiderült, ezek a tervek Lisztnek Carolyne von Sayn-Wittgenstein hercegnével való találkozásig nem változtak. Ez nyilvánvaló abból a levélből, amelyet Liszt a január 27-i (február 8-i) kijevi koncertjének estjén írt. Nem akart itt sokáig maradni, és február 20-a után már Ogyesszába akart érkezni.^[7] Innen április elején szándékozott Karátsonyi gróffal együtt Konstantinápolyba utazni.^[8]

Liszt mintegy három hét bukaresti tartózkodás után Moldávia fővárosába, Jászvásárba ment. Itt nagyjából két hetet töltött, s ez idő alatt három koncertet adott január 5-én (17-én), 8-án (20-án) és 9-én (21-én). Január 14-én (26-án), kedden Jászvásárból Kijevbe utazott.^[9] Itt az egész Európában híres rendezvényt, a Kontraktokat kívánta meglátogatni, amely számos földesurat vonzott a városba családostól Podólia, Volhínia és Kijev tartományokból. Egy sor műsoros bált és koncertet is rendeztek ebben az időben Kijevben. Már sok éve az volt a híre a Kontraktok Vásárnak, hogy ott az ember jó sok pénzt kereshet, ezért a rendezvény mind több és több zenészt és színészt vonzott. Liszt érkezése előtt játszott itt már Charles Philippe Lafont, Bernhard és Cyprian Romberg, Maria Szymanowska, Adelina Catalani (az Ogyesszai Színház olasz énekesnője), a kijevi közönség régi kedvence, Karol Lipiński, Leopold von Meyer és még sokan mások.

Liszt négy nap alatt tette meg a Jászvásár és Kijev közötti távolságot, s már szombaton, január 18-án (30-án) ellenőriztette a saját (és titkára, Belloni) papírjait a város rendőrfőnökével.^[10] Nehéz volt a vásár ideje alatt szállást találni. Végül is egy Seletzky nevű kisorosz nemesnél [Ukrajnát Kis-Oroszországnak hívták a 19. században] szállt meg, akit már az 1843 januári berlini koncertútja óta ismert.^[11] Az ő háza Lypkyben volt, Kijev arisztokrata negyedében, a Mariinszkij Palota és parkja közelében.

Kijev, Mariinszkij Palota / Mariinsky Palace, Kiev

Liszt első koncertje január 23-án (február 4-én), csütörtökön este 7 órakor kezdődött a nagy Kontrakt Csarnokban. A műsor a következő volt: „*Andante de 'Lucia di Lammermoor', Fantaisie de 'Norma', Andante con variazione de Beethoven, Tarantella de Rossini, Mazurka de Chopin, Polonaise de 'Puritains', Galop chromatique*”. A jegyek 4 ezüst rubelbe kerültek. Bár ez elég magas ár volt, azonnal mind elkeltek. Lisztnek két bécsi zongorán kellett játszania, mert „az egyetlen 'Erard'-t, amely Kijevben található volt, a magyar zongorista rémisztő játéktechnikája miatt nem kaphatta meg. A zongora rémült tulajdonosának szíve az ismerősök és ismeretlenek minden kérésére, sóhajára és javaslatára sem lágyult meg.”^[12] Az előadás nagy siker volt a túlszűfolt terem „egyenlítői forrósága”, a rossz akusztika és a magas helyárák ellenére.^[13]

Kijev, a T. Shevchenko (régén St.Vladimir) egyetem régen és most
T. Shevchenko (former St. Vladimir) University of Kiev earlier and today

Második koncertjét Liszt a Kijevi Egyetem nagytermében adta, kedden, január 28-án (február 9-én). Kétféle helyár volt: 5 ezüst rubel az ülőhely a teremben, és 3 ezüst rubel a belépődíj, állóhelyre. Ez alkalommal *„minden feltétel adva volt, hogy a művész akkori ragyogását tovább növelje. Szép és jól kivilágított egyetemi díszterem, 'Erard' hangversenyzongora, amelyet kimondottan erre az alkalomra szállított Branicki úr Bila Tserkvából.*^[14] [...] *Száz karosszéken, amelyeket Liszt maga foglalt le, a helyi hölgyek színe-virága ült.*^[15] Ez a koncert komoly késéssel kezdődött, mert a művész késve érkezett egy baráti vacsoráról.

„Annak ellenére, hogy a vendégszerető vacsora hatása érezhető volt, Liszt a szokásos mágikus módján játszotta a következő darabokat: Overture de 'Guillaume Tell', Fantaisie sur des motifs de 'La Somnambula', Serenade és Erlkönig de Schubert, Marche de 'Don [Dom] Sébastien (ami szinte semmilyen hatást nem váltott ki) és Mélodies Hongroises – ez volt a legfigyelemreméltóbb mű a dallamok eredetiségének és kidolgozásuknak köszönhetően. Liszt egyszerűen lenyűgöző előadása azonban a két első darabnál túlságosan szeszélyes volt. A La Somnambula-ban Liszt sok helyen egyszerűen vaktában fantáziált, de nem egészen sikeresen. Azzal lehet ezt magyarázni, hogy a nagy mester nem szereti ismételni azokat a műveket, amelyeket érkezése óta már másorra tűzött. Mondják, hogy ez szokás nála; az ember elképed a lenyűgöző emlékező tehetségétől, de egyben sajnálja is a közönséget, amikor ez a számára sajnálatos helyzet áll elő. Különösen a mi közönségünk esetében, akik a jegyüket ez alkalommal 5 ezüst rubelért voltak kénytelenek megvásárolni. Mindent egybevetve a Schubert románcok valóban elbűvölőek és bájosak voltak – a zongorista ezeknél ihletének legjobb időire emlékezett.^[16]

Ezt a koncertet látogatta meg Carolyne von Wittgenstein hercegné. Ezen az estén hallotta először Lisztet játszani. Ez az a pillanat, amelyet kicsit közelebbről kell megnéznünk, hogy megértsük, milyen körülmények vezettek Liszt és a hercegné sorsfordító ismeretségéhez.

La Marának köszönhetően, akit maga a hercegné befolyásolt, az vált ismertté a találkozásukról, hogy amikor Carolyne von Wittgenstein egy komoly 100 rubeles összeggel járult hozzá Liszt jótékonyági koncertjéhez, a művész hálája jeléül meglátogatta őt. Ezt a tényt megerősíti, hogy a hercegné megőrizte ennek a koncertnek a programját. A hangversenyt február 2-án (14-én) tartották az Egyetem nagytermében. La Mara szintén ír arról, hogy milyen mély benyomást tett Carolyne-ra Liszt egy zeneszerzeménye. Érdemes megemlíteni, hogy Carolyne a *Pater noster* kórust egy templomban hallotta!^[17] Mivel a történet nagyon szépnek tűnik, sok évtizedig elragadtatással mesélgették, hozzátéve mindig egy kis új részletet. Ám néhány Liszt-kutató még mindig lát néhány következtetlenséget ebben a történetben.^[18] Minthogy azonban nem létezett komolyabb tanulmány Liszt ukrajnai látogatásáról, nem is lehetett ezt másképp látni. Különböző források összehasonlítása után most be akarom mutatni, hogy én miként látom a kapcsolatuk fejlődését ismeretségük első napjaiban.

Carolyne nem volt jelen Lisztnek a Kontrakt Csarnokban tartott előadásán. Megismerkedésükre később, egy kijevi szalonban került sor annak a négy estének egyikén, amelyek az első és a második koncert közé, vagyis január 24 (február 3) és január 27 (február 8) közé estek.^[19] Ennek a találkozásnak a részleteit feltehetően sohasem fogjuk megismerni. De az a tény, hogy már találkoztak, mielőtt a hercegné először hallotta Lisztet a koncertpódiumon, és hogy jótékony adományt tett, nyilvánvaló a *Tygodnik Petersburski* című lap ismeretlen szerzőjű újságcikkéből.^[20]

A szerző a K. asszony szalonjában töltött este leírásakor mellékesen megjegyzi: *„Szegény Liszt, kimenekülve a nagy tudású K.W. karmaiból, aki kérdezte őt, azonnal az egyik legszebb és legattraktívabb kijevi hölgy mellett találta magát. Megkönnyebbülten sóhajtott, megrázta a haját, és engedve a ház asszonya elbűvölően édes hangjának, pillantásának és beszédének, elindult az ő saját világa, saját lényege felé.*^[21] Természetesen Carolyne Wittgenstein volt „a nagy tudású K.W.”, mivel a cikk további része arról a tényről szól, hogy Liszt az ő birtokán tartózkodott.

Carolyne Sayn-Wittgeinstein hercegné 1847-ben
(Robert Bory 1936-os Liszt-képeskönyvéből)

Liszt játéka a január 28-i (február 9-i) koncerten nyilvánvalóan mély benyomást keltett a hercegnében. Ez után tette meg jól ismert jótékonyági felajánlását azzal, hogy jegyet vett a zongorista következő koncertjére, amelyen egy gyermek-menhelynek gyűjtöttek.^[22] Köszönetképpen Liszt másnap, szerdán vagy legkésőbb csütörtökön reggel meglátogatta őt. Így ez a találkozás volt a zongorista első megjelenése a hercegné házában. Bizonyítja ezt Liszt egyetlen fennmaradt pár soros levélkéje, amelyet akkoriban Carolyne-nak írt. Ebben a művész elnézést kér, hogy képtelen volt aznap este meglátogatni, és megígéri, hogy másnap reggel odamegy.^[23] A levélkét január 30-án (február 11-én), csütörtökön írta, a második koncert utáni napon, három nappal az utolsó fellépés előtt, ami egy jótékonyági koncert volt. Ez idő alatt egymás iránti érdeklődésük annyira megnőtt, hogy Carolyne elhatározta: meghívja Lisztet a lánya születésnapjára ünnepségére Woronincébe, a birtokára, ő pedig kész volt elhalasztani konstantinápolyi látogatását és egy időre megváltoztatni az útitervét.^[24]

Mint tudjuk, Liszt biztos volt kijevi koncertje előtt, hogy hamarosan visszatér Jászvásárba a már korábban megismert úton, és onnan megy Ogyesszába.^[25] De a búcsúkoncertje estéjén, amikor elfogadta a hercegné ajánlatát, hogy Podólia tartományba utazik, megváltoztatta az útvonalat. Úgy tervezte, hogy Kamenec-Podolskin és Csernovcin keresztül tér vissza Jászvásárba.^[26]

Liszt harmadik és egyben utolsó koncertje Kijevben ugyanabban az egyetemi díszteremben volt vasárnap, február 2-án (14-én), vasárnap, ahol korábban. Bár e koncert bevétele egy árvaháznak szánták, mégis észrevehetően kisebb volt a hallgatóság, mint korábban. Az újságok szerint viszont ez volt Liszt legjobb kijevi előadása. A meghirdetett program: *Hexaméron, Concerto de Weber, La Truite – mélodie de Schubert, Etude de Chopin, Invitation à la valse de Weber, Improvisation sur des thèmes donnés par le Public.*

„Itt azonban kifogásolnunk kell több fontos kihagyást – a Hexaméron sur des thèmes des 'Puritains' -ben Liszt a meghirdetett hat helyett csak két variációt játszott. A Concerto de Weber-ben az első allegrónak majdnem a felét elhagyta. A 'La Truite' de Schubert, Etude de Chopin, Invitation à la valse de Weber darabokat kitűnően játszotta, sajátos liszti stílusban, bár az Etude önkényesen meg volt rövidítve, és az Invitation à la valse-nak hiányzott a befejezése. A koncert végi improvizációk sem voltak nagyon sikeresek: a két megadott (népdal) témából Liszt egyiket sem használta fel, hanem ismerteket választott – a Der Freischütz imáját és a Robert-ból a Valse infernale-t.”^[27]

Másnap Wittgenstein hercegné hazatért a birtokára. Miután Liszt megkapta útlevelet a kormányzótól, kedden, február 4-én (16-án) elhagyta Kijevet és követte őt.^[28] Február 6-án (18-án), csütörtökön már Woronincében volt Marie hercegkisasszony, Carolyne és Nicholas Wittgenstein lányának 10 éves születésnapjára ünnepségén.

A Marie Sayn-Wittgenstein hercegisasszony albumába 1847-ben komponált kis Liszt-darabok első kiadása (Budapest: Editio Musica 2000)

First edition of the little pieces composed by Liszt in 1847 for the Album of Princess Marie Sayn-Wittgenstein (Budapest: Editio Musica 2000)

Egy nappal később a zongorista egy rövid kirándulást tett Zsitomirba, ami abban az időben Volhínia tartomány adminisztrációs központja volt. A város lakóinak kérésére beleegyezett, hogy ad egy koncertet itt is. „A híres Liszt, a zenei világ csodája február 8-án érkezett városunkba. Az a rendkívüli felbuzdulás és élet, amely e látogatás eredményeként megjelent, bizonyítja, hogy a délies öröm és jókedv nem áll távol a zsitomiriaktól. Liszt a koncertet február 15-ére, szombatra ígérte. A jegyek magas ára ellenére már az összes elkelt elővételben.”^[29]

A rövid zsitomiri tartózkodás után Liszt visszatért Woronincébe. Február 10-én (22-én) írt édesanyjának és d’Agoult grófnénak is.^[30] Az utóbbi levél szerint azt tervezte, nem említve útterve megváltoztatásának okait, hogy két héten belül – vagyis február 24-én (március 8-án) – Jászvásárra utazik, majd tovább Ogyesszába. Pillanatnyilag elhalasztotta az ogyesszai látogatást február 20-ról március végére, ugyanígy Konstantinápolyba való utazását is, április közepére.^[31]

Néhány nappal később Liszt ismét eltávozott Woronincéből, hogy február 15-én (27-én) újra hangversenyezzék Zsitomirban. A helyi újság szerint „ez az esemény nemcsak a közvetlen környékről vonzott látogatókat Zsitomirba, hanem a tartomány más megyéiből is; a földbirtokosok családostól, sietve jöttek, hogy Liszt úr játékát hallják, ő pedig irántuk való előzékenységből nem utasította vissza, hogy még egy koncertet adjon.”^[32]

Mintegy 350 hallgatója volt Liszt hangversenyeinek, és a jegyek még drágábbak voltak, mint Kijevben – 6 és 3 ezüst rubel.^[33] A *Tygodnik Petersburski* cikke szerzőjének számítása szerint a teljes bevétel 4.000 Rubel volt.^[34] A koncertek programjairól nem esik említés, csak annyi, hogy „a darabok kiválasztása, amelyeket Liszt úr két zsitomiri koncertjén játszott, nagyon jó volt.”^[35] Liszt játékaról a zsitomiri közönség visszajelzése, mint mindig, megosztott volt. Nem Liszt játéka, hanem inkább a viselkedése volt az, ami nem nyerte el a helyi hallgatóság tetszését és ami nagyon meglepte őket. Ennek a visszhangja néhány évvel később a *Gazeta Warszawskában* jelent meg:

„Liszt [...] olyan kellemesen érezte magát nálunk az egyik házban, hogy nem akart elmenni. Emlékszik-e, asszonyom, hogyan jelent meg Zsitomirban? Mindenki úgy jött ide, mintha a választásra jött volna; nem lehetett szállást találni, a jegyek 'po pecyku' – nos, én is megyek. És Liszt úr úgy gondolta, 'micsoda átkozott falu... Számomra ez nem nagy üzlet, Zsitomir, hah! És hogy is hangzik ez!' (e szavakkal gyorsan felkötötte magára a nyakkendőjét), de végül azért játszott – és ingadozott – mint a zsidó, amikor imádkozik; de játszott... Hirtelen lehajtotta a fejét és elcsendesedett... mindenki azt hitte, hogy elájult izgalmában... és hirtelen tapsolni kezdett – így ő felébredt. Pedig oly békésen aludt! Így hát, ahogy ő nem respektálta a közönséget – csupán azért, mert ő volt az Európa-szerte elismert, híres Liszt – kell-e nekünk őt dicsőítenünk?”^[36]

A zongorista ilyen elképesztő álmoságára a színpadon a *Tygodnik Petersburski* ugyanazon cikkében lehet magyarázatot találni. Zsitomirból Liszt „C[arolyne] W[itgenstein] birtokára hajtott”. A hosszú, alvás nélküli beszélgetéssel eltelt éjszakák a hercegnénél a művész kimerüléséhez vezettek, de ahogy mondják: „ez különleges szívességet jelent a társaság számára”. Liszt azt mondta a hercegnéről: „Csak két ilyen erős asszonyt ismerek, Madame W[itgenstein]-t és Madame Sandot. Kétségtelen, hogy ez a szellem ereje!”^[37] Bár a cikk azt állítja, hogy ez a zsitomiri koncertek után történt, nyilvánvaló, hogy a beszélgetés izgalmas órái előtte voltak.

Honnan tudta ezt a cikkíró? Bár az írást név nélkül közölték, kortársaik felismerték ékesszóló tolláról a szerzőt, aki „szkepticizmusával, mondván, hogy a fekete az fehér, minden szentben és fennköltben hibát talál.”^[38] A lemergi újságíró, Józef Dzierzkowski a név említése nélkül is rámutatott a lengyel íróra – Henryk Rzewuski grófra, akit nemcsak tehetségéről ismertek, de Volhínia szarkasztikus szülőtte is volt, és aktívan együttműködött ezzel az újsággal.^[39] Miután a gróf a felső tízezerhez tartozott, és családja Wittgenstein hercegnével rokonságban állt, ebből következik, hogy Liszt kijevi és zsitomiri tartózkodásainak néhány részletéről jobban informált volt, mint mások. Az is lehetséges, hogy vacsora közben közelebbi beszélgetésbe merült Liszttel, ahogy azt a művész említette is Wittgenstein hercegnéhez írt egyik levelében. Ezt a levelet Liszt 1847 februárjának valamelyik hétfőjén, délután 2-kor írta. Közli, hogy Madame Rzewuska másnapi, keddi vacsoráján esedékes jelenléte majdnem 24 órával fogja késleltetni Woronincébe való érkezését. „Nagyon jó hangulatom van, és azt gondolom, hogy a világ szép, mert Woronince benne van!”^[40]

Nyilvánvaló, hogy ezt a levelet Liszt a február 17-i (március 1-i) zsitomiri fellépései után írta. Igen valószínű, hogy a vacsorát Julia Rzewuska, született Grocholska grófné, Henryk Rzewuski gróf felesége adta. A gróf Zsitomir megye nemességének előjárója volt 1841-től 1844-ig. Így, ha a levél hétfőn, február 17-én (március 1-én) íródott, akkor a vacsora február 18-án (március 2-án), kedden volt, következésképpen Liszt február 19-én (március 3-án), szerdán estére ért vissza a hercegné birtokára. Onnan ment Berdicsevbé, ahol az előkészített koncertjét február 27-én (március 11-én) adta.^[41] Erről viszont csak annyit lehet tudni, hogy műsorán szerepelt a *Koncertstück de K.M. Weber* is.^[42]

Liszt egy egész hónapig élvezte a hercegné vendégszeretetét, és végül március 6-án (18-án) indult tovább. Jászvásárra vezető útja azonban más, hosszabb volt, mint előzőleg – Vinnicán, Nyemirovon, Kamianec-Podolskin, Kremenecen, Lembergen és Csernovcin keresztül vezetett. Sajnos, ezen időszak koncertjeinek dátumait nem minden esetben lehet rekonstruálni.

Alexander Russanowski, Vinnica gimnáziumának tiszteletre méltó igazgatója meghívta Lisztet, hogy játsszék Vinnicában. A koncert színhelye a Duwre kávéház kicsiny terme volt, ahol a gimnázium diákjai a fal mellett állva, a lengyel dzsentri világ számos képviselője pedig az elhelyezett székeken ülve gyülekezett. A hallgatóság már délelőtt 11-re teljes létszámban együtt volt, de mivel a zongorista késett, a koncert később kezdődött. Az előadás mintegy két órát tartott egy rövid szünettel, amelynek során a művész a közönség tagjaival beszélgetett.^[43]

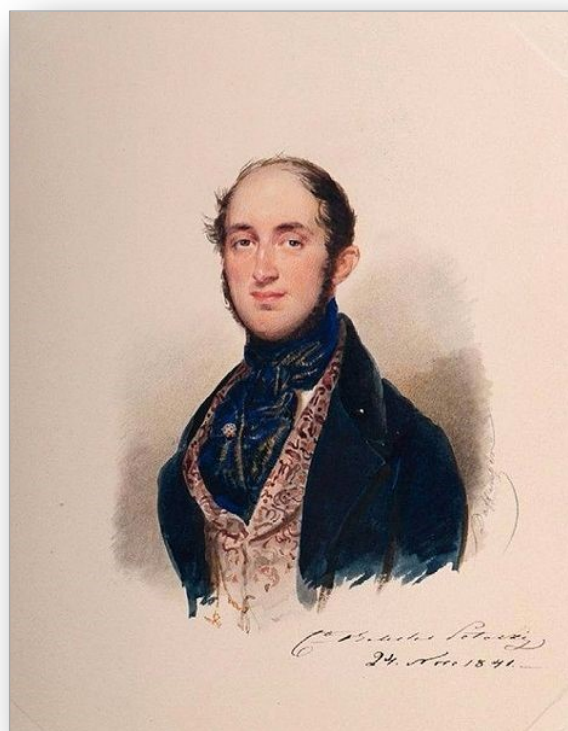
Közvetlenül Liszt megjelenése előtt az ablakból kinézve a közönség egy kocsikaravánt látott, amely egy földbirtokos családját és személyzetét vitte Nyemirovba a másnapra kitűzött Liszt-koncertre. Miután Liszt március 8-án (20-án) érkezett Nyemirovba, valószínűleg aznap délelőtt játszott Vinnicában.^[44]

Nyemirovban a lengyel és az ukrán dzsentri világ, amelyet értesítettek Liszt koncertjéről, majd mindenholnan összegyűlt a három dél-nyugati tartományból. A híres zongoristát akarták hallani, akit Boleslaw Potocki herceg, e hely tulajdonosa hívott meg, és nem tudta őket megállítani még a szokásos márciusi csúszós sár sem, amely Ukrajna fekete földjét áthatolhatatlan sártengerré változtatta. Olyan sokan voltak, hogy Nyemirov összes szállodája megtelt; így egyes vendégeknek parasztházaknál és a zsidó kereskedők házaiban kellett megszállniuk.^[45] Ezeknek az időszakos szálláshelyeknek az ára azonnal felszökött, és egy napi tartózkodás ára még 15 ezüst rubelt is elérte.

Liszt és Wittgensteinék Boleslaw Potocki gróf palotájában laktak. A koncertet másnap március 9-én (21-én) ott tartották. A jegyek ára 3 és 5 ezüst rubel volt. Rendkívüli volt a közönség rajongása, amelyet a zene és a művész tökéletes viselkedése váltott ki. A hölgyek rávetették magukat a zsebkendőre, amely véletlenül a pódiumon maradt, és készek voltak darabokra tépni. A megújuló ovációt követően Liszt beleegyezett, hogy a következő nap ismét játszik. Ezeknek a koncerteknek a teljes műsora nem maradt fenn, de tudjuk, hogy szerepelt rajtuk *Réminiscences de 'Don Juan'*, *Fantaisie sur des motifs de 'La Somnambula'*, *Mazurkas de Chopin* és három Schubert-dal: az *Ave Maria*, *Erlkönig* és a *Ständchen* átírata.^[46]

Szczeniowski Tytus lengyel nemes és író, aki Wittgenstein hercegné régi ismerőse volt, feljegyezte, hogy az asszony mennyire meglepte őt Nyemirovban a megjelenésével. Carolyne általában csak az elméje fényezésével foglalkozott, és megvetette a tökéletes ruhákat, amelyeket a hölgyek annyira kedveltek; az úriember még lecsúszó harisnyáit is kénytelen volt megemlíteni. Ezúttal azonban megdöbbenve látta, hogy a hercegné virágokkal, gyémántokkal és csipkével díszítve jelent meg, mint egy olasz madonna!^[47]

Nyemirovban Liszt búcsút mondott az őt elkísérő Wittgenstein házaspárnak. Március 10-én (22-én) vagy 11-én (23-án) Kamenec-Podolski felé indult, amely akkoriban Podólia tartomány adminisztratív központja volt. Március 13-án (25-én) után érkezett meg, és több napig a városban maradt.^[48]

Boleslaw Potocki gróf arcképe (M. Daffinger festménye)
Count Boleslaw Potocki (portrait by M. Daffinger)

Kamenec-Podolski látképe
View of Kamenec-Podolski

Liszt itteni egyetlen koncertje a fiúgimnázium dísztermében volt.^[49] Oly sokan akarták hallani a híres zongoristát, hogy nem fértek be, és többen az előtérben tolongtak. Liszt azon a zongorán játszott, amit Regulski^[50] úr külön erre az alkalomra hozatott. Annyit tudunk, hogy más darabok mellett az *Invitation à la valse de Weber* is műsoron volt. Aleksander Orłowski gróf^[51] Liszt tiszteletére díszvacsorát adott, amelyen Bykowski verseit adták elő a híres vendég tiszteletére.^[52]

A Nagyhét idejére, amelynek program nélkül kellett eltelnie, Liszt a tartományi nemesség főnökéhez, Konstanty Przewdzieckihez ment, a gróf britokára, Csornij Osztrovba.^[53] „Egy kedves lakosztályban lakom (a gróf menyéében), ahol van egy kitűnő kandalló és egy különösen jól összeállított könyvtár. Mivel szerencsére nincs asszony a házban, igen nagy szabadságot élvezek – egész délelőtt, délután 2 óráig ki sem mozdulok a szobámból. [...] A délután megosztva telik el a whist-játék és a Gróf zenekara között, amely azt hiszem, a legjobb ezen a környéken, és elég jó az összetétele ahhoz, hogy tűrhetően játszsanak Rossini- és Donizetti-nyitányokat, sőt még a Freischütz és az Oberon nyitányait is.”^[54]

Liszt azután, hogy a Húsvétot itt töltötte, március 25-én (április 6-án), kedden Kremenecebe ment. Ebben a kisvárosban, ahol egy híres lengyel líceum volt az 1830-as felkelés előtt, csak egy fellépést terveztek március 28-ra (április 8-ra).^[55] A közönség kérésére azonban másnap, március 29-én (április 8-án) még egyet tartottak.^[56] Jelenleg az egyik műsor programja ismert: *Andante de 'Lucia de Lammermoor', Fantaisie de 'Norma', Tarantella de Rossini, Mazurka de Chopin, Polonaise de 'Puritains', Ständchen de Schubert és Mélodie Hongroise* szerepelt rajta.^[57]

Liszt március 30-án (április 11-én), vasárnap utazott el Kremeneceből. Az itteni koncertjei voltak az utolsók az Orosz Birodalom területén. Innen a zongorista az Osztrák Birodalomba ment, Lembergbe, a Galíciai és Lodomériai Királyság fővárosába. Április 1-én (13-án) ért Lembergbe. „Érkezése napján, este kilenc és tíz óra között lámpák és fáklyák fényénél a Zene- és Énekegylet két, kimondottan Liszt tiszteletére írt szerenádöt adott elő a művész 'Hotel de Russie' ('George') szállóbeli lakosztálya előtt. A zongorista első emeleti szobájának erkélyajtaja nyitva volt, és ő hamarosan le is jött. A legnagyobb barátsággal hallgatta a jelenlévőket, szinte mindenkivel kezét fogott, és igen hízélgő szavakkal fejezte ki a zenészeknek impresszióját [a produkciójukról].”^[58]

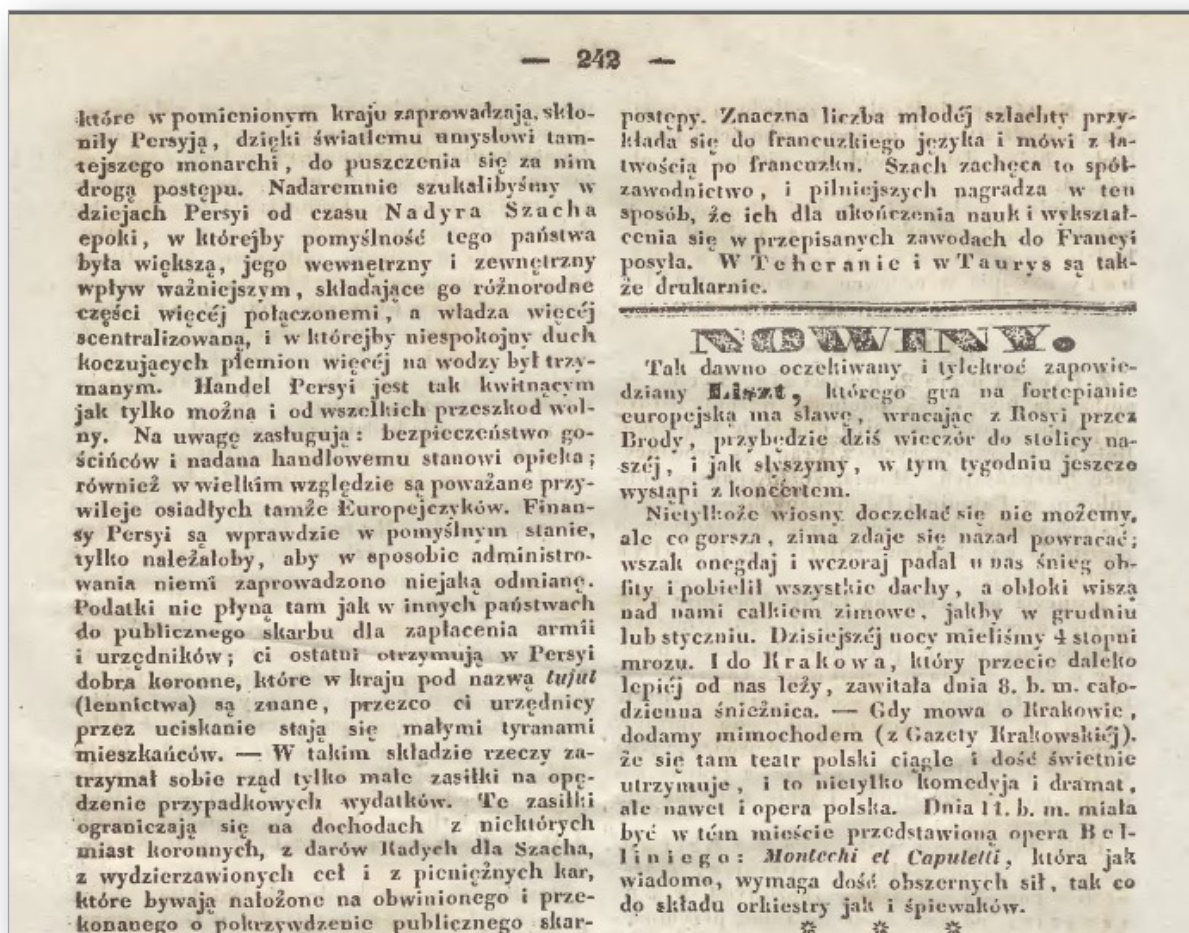
Liszt egy hónapot töltött Lembergben, április 13-tól május 12-ig. Ez idő alatt nyolc hangversenyt adott, amelyek közül öt volt szóló koncert. Az első április 17-én fél 8-kor volt a Zeneegylet termében. A jegyeket az egylet irodájában árulták, az ülőhely 5 zlotyba került, míg az állóhely a teremben 3 zloty, a galérián 2 zloty volt. Csodálatos hírt jelentett a nézőknek, hogy Liszt „a mi jeles honfitársunk, Chopin etűdjeit és mazurkáit” is játszani fogja.^[59] Ezen a koncerten Liszt a következőket adta elő: *Andante de 'Lucia di Lammermoor', Hexameron, Sonate de Beethoven, Mazurkas et Polonaise de Chopin*, és a végén egy *Mélodie Hongroise*.

„Dupla örömet éreztünk a Chopin-mazurka és a polonéz hallatán, amelyet Liszt olyan érzéssel és odaadással játszott, hogy csak őt hallva lehet megérteni e költő-muzikus teljes géniuszt, aki úgy látszik, minden kompozíciójában hallotta a felejtethetlen haza dalainak visszhangját.”^[60]

„Hozzá kell tenni, hogy ezen az estén a terem elrendezése teljesen különbözött a szokásostól: a székek körben voltak elhelyezve, és a terem kellős közepén egy kis emelvényen két zongora állt, úgyhogy mivel váltva játszott rajtuk, jól meg lehetett figyelni ezt a nagy művészt, szerény alakjával, fantasztikusan sápadt arcával és valóban legendás ujjainak mozdulataival. A terem és a karzatok annyira tele voltak, hogy ilyesmit a csodálatos Catalani napjai óta nem láttunk. A kitűnő tapsra szavakat sem lehet találni. De mit jelent ez Liszt számára, ez a több száz összeverődő tenyér ahhoz a több millióhoz képest, akik olyan odaadással tapsoltak az egész civilizált világban, hogy gyönyörűségüket kifejezzék minden emberi nyelven.”^[61]

A második koncert április 20-án volt ugyanabban a teremben. Külön fénypontja volt Johann Christoph Kessler műveinek műsorra tűzése, aki ezekben az években a városban élt.^[62] Ezen a koncerten „a terem éppúgy megtelt, mint először, és a közönség odaadása és rajongása határtalan volt”. Aznap este Liszt a következő műsört játszotta: *Ouverture de 'Guillaume Tell', Fantaisie sur des motifs de 'La Somnambula', les pièces de Kessler, Erbkönig, Galop chromatique, Mazurkas et Polonaise de Chopin*. „Mindaz a mérték, amellyel az ember józan ésszel megközelíti játékának értékelését, legyen az technikai, zenei vagy érzelmi oldalról, messze elmarad az ő briliáns és tökéletes játéka mögött” – írta lelkesen Józef Dzierzkowski a *Gazeta Lwowska*-ban.^[63]

Április 23-án este a fiatal zongorista, Sofia Bohrer és édesapja, a hegedűművész Anton Bohrer koncertje volt a Zeneegylet termében. „Valóban igen nehéz feladat – zongora-hangversenyt adni Liszt előadása után, ráadásul ugyanazokat a zeneműveket játszani, míg azoknak gyönyörűséges hangzása, amellyel ő minden egyes hangot közvetített, még a fülünkben cseng.”^[64] Ezt a biztos kockázatot nemcsak az újságírók ismerték fel, de maga Liszt is. Sietett segíteni régi ismerősének, akivel koncertkörútjaik már többször is keresztezték egymást.^[65] A híres virtuóz szintén részt vett a lány hangversenyén, egy további attrakciót nyújtva a közönségnek: Bohrerrel együtt játszották el a *Duo für zwei Piano aus David's Wüste*-t két zongorán.^[66] Sofia saját műsora Liszt *Réminiscences de 'Norma'* és *Fantaisie sur des motifs de 'La Somnambula'*-ja mellett egy Chopin-etűd és a *Marche Marocaine de L. von Meyer* volt. A koncert folyamán „Liszt maga hangosabban és őszintébben tapsolt, mint bárki más a közönségből.”^[67]

Gazeta Lwowska Nr. 43, 1847

A leMBERGI zenei élet különleges eseménye volt a Zeneegylet nagy koncertje Liszt közreműködésével április 26-án. Itt Liszt „nemcsak Weber Concertóját játszotta el szokott mesteri előadásában, de zenekart is dirigált, amely vokális művek és más kompozíciók mellett Beethoven nagy Szimfóniáját játszotta. Már hozzászoktunk két koncertjén a benyomások sokaságához, s hogy a végtelenségig változatos játékaival ajándékoz meg bennünket. Előadását hallgatva mindezt ismét tapasztaltuk, a zenekar vezénylése során pedig mindemellet megcsodáltuk zenei szellemének igaz, legmagasabbrendű áldását.[...] A közönség lelkesedése nem ismert határt, és annyian voltak, hogy még a folyosók is tömve voltak olyan vendégekkel, akik nem jutottak be a terembe.”^[68]

Másnap Adam Klodziński, a Nemzeti Ossoliński Intézet igazgatója adott fogadást, amelyen egy kis ideig Liszt is részt vett. „Nagy érdeklődéssel vizsgálta a terem falán lévő festményeket, különösen a történelmi alakok portréit. Néhány részletről külön érdeklődött, időnként egy-egy megjegyzést tett. Érdeklődött az Intézet tudományos kapcsolatairól, és általánosságban nagy szimpátiával beszélt régióink dolgairól. Amikor Liszt meghallgatta a kifejezetten az ő diadaláról írt költeményt lengyelül és francia fordításban, leült a zongorához, és rövid bevezető után elkezdett improvizálni.^[69] A közönség mély csendben a zongora köré gyűlt, úgy hallgatta az ő improvizált narratívájának csodálatos, harmonikus hangjait, amely eleinte telve volt szomorúsággal, hangsúlyozta a szív legbelsőbb gyötrődését, majd néhány fájdalmasan őrjengő, inspiratív akkord után végül egy széles körben ismert indulóban csúcsosodott ki. 'Jól megértettem önöket?' – kérdezte Liszt a mellette ülőt, amint felemelte kezét a győzelmi himnusz utolsó taktusa után.”^[70]

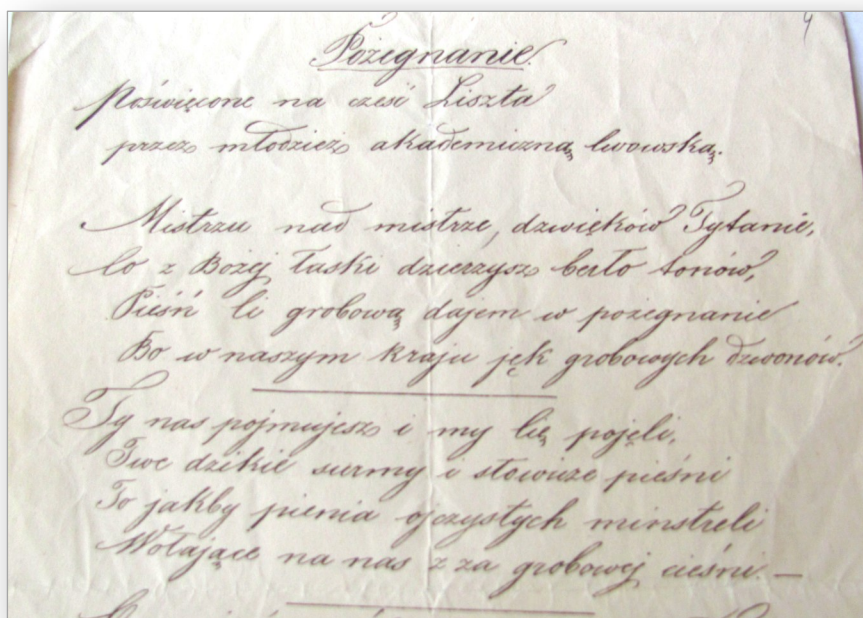
Április 28-án volt Liszt harmadik szólókoncertje, amit az utolsónak hirdettek meg. A program a következőket tartalmazta: *Marche Hongroise*, *Tarantella de Rossini*, *Mazurka de Chopin*, *Polonaise de 'Puritains'*, *Réminiscences de 'Don Juan'*, *'Ave Maria' de Schubert* és *Invitation à la Valse de Weber*.^[71] „Ezen az estén a tömeg még nagyobb volt, mint az előzőn, a lelkesedés úgyszólván, még a leghűvösebb szívű hallgatók között is, és nem csökkent, ahogy az minden más koncerten lenni szokott, hanem csak nőtt, és ez nem is lehetett másképp.”^[72]

Végül nem ez a koncert lett Liszt utolsó fellépése Lembergben. Május 2-án volt egy jótékonyági koncert a Szegények Egyesülete javára, amelyet Stanislaw Skarbek gróf szervezett a Lengyel Színházban. Külön erre az eseményre a zenekar helyén egy kis emelvényt helyeztek el a zongorának. A színpadra számozott szölyéket raktak fel, s mivel ezek közel voltak az előadóhoz, ezeknek a jegyei voltak a legdrágábbak.^[73] A koncert bevétele 2381 zloty volt, és ezt az összeget a teremberlet levonása és az előkészületi munkák költsége után szétosztották a szükségét szenvedő helybeliek között.^[74]

De ez még mindig nem volt az utolsó hangverseny. Május 4-én Liszt a leMBERGI hegedűművésszel, Felix Lipińskivel adott koncertet, aki a híres lengyel hegedűművész, Karol Lipiński bátyja volt.^[75] Ennek az ötlete akkor jött, amikor egy reggel Lipiński beállított Liszthez az ő tiszteletére írt saját szerzeményével.^[76] Ezen az esti koncerten együtt játszották Feliks Lipiński *Concert, Duo pour violon et piano sur des thèmes de 'I Puritani'* és *Adagio et Allegro* című műveit, valamint Henri Vieuxtemps variációit az *American 'Yankee Doodle'* témájára. Liszt külön a következőket zongorázta: *Tarantelle di bravura de 'La muette de Portici'*, *'Ständchen' de Schubert*, és egy új *Mélodie Hongroise*.^[77] Zárásként lengyel témákra improvizált, briliánsan és megindítóan.^[78]

Hálából ezért a koncertért, amelyet a művész az ő honfitársukkal adott, a leMBERGI művészkörök képviselői díszvacsorát rendeztek Liszt tiszteletére május 7-én a „Hotel de Russie” kertjében. Itt a híres zongorista Chopin tiszteletére mondott tósztot, amelyben „a jól megérdemelt elismerés több szívből jövő kifejezésével adózott [Chopin] briliáns talentumának”.^[79]

Másnap, május 8-án volt Liszt utolsó koncertje Lembergben. „A koncertre összegyűlt hatalmas közönség lelkesedése ezúttal minden határt felülmúlt, főleg amikor [a művész] saját témákra improvizált, melynek során egy végtelen, csodálatos világba ragadt el bennünket. A tapsvihár olyan volt, mint egy mennydörgés. Az emelvény, amelyen a zongorák álltak, tele volt szórva a legillatosabb és legdrágább virágokkal, akár egy varázs-szőnyeg, a legtetején pedig egy nagy babérkoszorú tornyosult.”^[80]

A leMBERGI akadémiai ifjúság búcsúverse Liszthez
Farewell poem dedicated to Liszt by the academic youth of Lvov

Lemberg tartózkodásának eredményét Liszt Carolyne Wittgensteinhez intézett levelében így írta le: „Lemberg tartózkodásom minden szempontból csodálatos volt. Nem is tudja elképzelni, hogy milyen hízog jóakarattal és megtisztelő rokonszenvvel találkozta m az utóbbi hónap alatt, amelyet teljes egészében itt töltöttem. Ami a koncerteket illeti, Belloni szerint a színvonal csaknem elérte a kijevit. Igazán csak dicsérhetek mindenkit és mindent, és remélem azt is, hogy senki sem fog panaszkodni rám. Végeredményben 7 vagy 8 koncertet adtam, amelyekből 4 szólókoncert volt. Az utolsóánál [...] néhány hölgy: Mme Krasicka, Liechtenstein hercegnő, Mme Lewicka stb. segített a terem dekorálásában, és helyettesítették Bellonit azzal, hogy virágszőnyeggel borították a teljes színpadot. Sok ebéd és vacsora volt. 3-4 igazán érdekes ismeretség is, amelyek barátságga fejlődhetnek, ha a körülmények is hozzájárulnak – ezekről később részletesebben beszámolok, hiszen ezek az emberek Önnek sem ismeretlenek. Végeredmény: kötelezettség és szorosabb kötődés egy országhoz, ahol többé már nem vagyok ismeretlen, és amelyhez vonzódom bensőm legjavával, elmémmel és szívemmel.”^[81]

Május 11-ről 12-re virradóra Liszt Lembergől Csernivci felé vette útját.^[82] Május 19-én érkezett oda, s a *Moldavia* hotelben szállt meg. Az első koncertet május 24-én tartották. Másnap Liszt még egy koncertet adott a közönség kérésére.^[83]

Május 26-án Csernivciből Jászvásárra ment. A városba nyilvánvalóan május 28-án érkezett meg. Lisztnek ekkor még mindig várakoznia kellett, hogy elindulhasson Galacba, ahonnan hajók jártak Konstantinápolyba: beteg lett, és hat napig az ágyat nyomta. Onnan írt mind Carolyne-nak, mind Marie d'Agoult-nak június 2-án.^[84] Június 4-én már Galacban volt, és vasárnap, június 6-án a „Conte Kolowrat” osztrák gőzös fedélzetén hajózott Törökország felé. Június 8-án, kedden már Konstantinápolyban volt.^[85] Ott egy kicsit több, mint egy hónapig tartózkodott, és ezalatt 6 koncertet adott.

Érkezése napján a török szultán, I. Abdulmejid meghívására látogatást tett a Çırağan Palotában. Először adtak egy énekes és zenekari koncertet a híres vendég tiszteletére. Ezután következett Liszt. Ő az *Andante de 'Lucia di Lammermoor'*-t, az *Ouverture de 'Guillaume Tell'*-t és a *Fantaisie de 'Norma'*-t játszotta el. A szultán elbűvölten és elismeréssel vegyes nagy érdeklődéssel hallgatta ezeket a darabokat. Ezután arra kérte a művészt, hogy másnap ismét játsszék a palotájában. Június 9-én, a második koncerten egy briliáns improvizációt játszott a *Marche du Sultan*-ra, amelyet Giuseppe Donizetti, a török katonazenei részleg vezetője komponált, továbbá a *Fantaisie sur 'Lucrèce Borgia'* és a *Variations sur d'anciens airs valaques [qui] ont une très grande ressemblance avec les airs turcs* [Variációk régi oláh témákra, amelyek nagyon hasonlítanak a török dalokra] című darabokat. A szultán komoly elismerése jeléül egy gyémántokkal gazdagon kirakott dohány-szelencét ajándékozott neki.^[86]

Később június 16-án Liszt egy magánkoncertet adott az osztrák követ, Bartholomäus von Stürmer herceg szalonjában. Konstantinápolyi első nyilvános koncertjét június 18-án délután 2 órakor adta Franchini úr, az orosz diplomáciai misszió fő előadójának a házában.

A koncert programja a következő volt: *Andante de Lucie de Lammermoor*, *Fantaisie sur les motifs de la Norma*, *Mazurka de Chopin*, *Le roi des Aulnes*, *mélodie de Schubert*, *Hexameron*, *variations sur un theme des 'Puritains'*, *Mélodies Hongroises*. A jegyek 100 piasterbe kerültek. Telt ház volt, és a koncert kimagaslóan sikeres volt.^[87]

Liszt második nyilvános szólókoncertje egy jótékonyági előadás volt a szegények javára június 28-án délután 2:30-kor. Színhelyül Usztyinov úr, az orosz diplomáciai misszió vezetője a Perában levő nagykövetség báltermét bocsátotta rendelkezésre. A jegyár ez alkalommal sokkal alacsonyabb volt, csak 50 piaster. A műsor ez alkalommal a következő volt: *Ouverture de 'Guillaume Tell' de Rossini*, *Fantaisie sur les motifs de la 'Somnambule'*, *Mazurka de Chopin*, *Polonaise des 'Puritains'*, *Marche de S. M. I. le Sultan*, de G. Donizetti, *arrangée en paraphrase par Liszt*, *'Invitation à la valse' de Weber* és *Galop chromatique*.^[88]

Július 3-án Liszt a szultántól megkapta a Dicsőség gyémántokkal ékesített *Nishan Iftikar* rendjét.^[89]

Az ottomán birodalom fővárosában Liszt régi ismerősökkel találkozott – a katolikus misszionárius E. Boréval és Władisław Zamojski herceggel.^[90] Az utóbbi meghívta Lisztet egy csoport angollal és franciával együtt egy kétnapos kirándulásra az Adampol (Adamkoj) nevű lengyel kolóniára.^[91] Itt éltek azok a lengyelek, akik az 1830. novemberi felkelés után Törökországba emigráltak, valamint az orosz hadsereg egykori katonái a Kaukázusból, akiket török vagy cserkesz fogságból szabadítottak ki. A kirándulást abból a célból szervezték, hogy további jótékonyági alapot gyűjtsenek a kolónia fejlesztésére. Liszt nyilvánvalóan teljes mértékben egyetértett ezekkel a törekvésekkel. Michal Czajkowski beszámolója szerint „Mr. Liszt látogatásai jótékony hatásúak, ami Podóliában jól látható.”^[92]

Július 1-én (13-án) Liszt elhagyta Konstantinápolyt, és visszatért ugyanazon a hajón Galacba.^[93] Itt 10 napot karanténban kellett töltenie, mielőtt visszahajózhatott volna Ogyesszába. Ez idő alatt megtervezett egy utat októberre, ami Konstantinápolyon keresztül Athénba vezetett volna; decemberben akart visszatérni Weimarba. Ez az út azt követően kezdődött volna, hogy aktuális körútját befejezi Ogyesszában.^[94]

Július 16-án (28-án), szerdán Liszt Ogyesszába érkezett a „Nagy Péter” nevű gőzessel.^[95] A sajtó örömmel nyugtázta, hogy a rég várt zongorista másfél hónapot kíván tölteni a városban.^[96] Ez idő alatt hat szólókoncertet adott, és részt vett több jótékonyági előadáson.^[97] Sajnos, ennek a koncertsorozatnak még nem minden időpontja ismeretes.

Ogyessza – Városháza, a régi Tőzsdepalota / Odessa – City Hall, the one-time Exchange Hall

Liszt első koncertjét július 20-án (augusztus 1-én) este 8:30-ra tervezték a Tőzsdepalotába. A jegyeket 5 és 3 ezüst rubelért árulták. A kiadott műsorban a következők szerepeltek: *Ouverture de l'opéra 'Guillaume de Tell' de Rossini*, *'Invitation à la Valse' de Weber*, *Fantaisie sur des Motifs de la 'Norma'*, *Mazurkas de Chopin*, *Erlkönig*, *mélodie de Schubert* és *Galop chromatique*.^[98] Az utolsó darab előtt egy Liszt egy Chopin-etűdöt is eljátszott.^[99]

„A plakátok csütörtökön jelentek meg; pénteken Stifel üzletében már az összes jegy elkelt. Vasárnap annak ellenére, hogy az előadást 8:30-ra hirdették meg, kocsik hosszú sora, emberek tömege sorakozott már 8 órakor a Tőzsdepalota körül. Mindenki itt akart lenni. [...] Voltak zeneértők, egyszerű hallgatók és amatőrök, németek és olaszok, – egyszóval a tarka-barka ogyesszai 'törzsek, dialektusok és államok' összességének keveréke – mindenki, akiben legalább valami közös volt az ujjbegyében, aki valahol az úgynevezett 'művelt osztályhoz' tartozott. Néhányukat az a vágy vonzotta, hogy valóban saját maguk tapasztalják meg egész Európa hangját, mások isteni hangzásokra szomjaztak, ismét másokat a művész ujjainak felfoghatatlan mozgékonyasága vonzott, másokat – a kíváncsiság, megint másokat – az egyszerű hiúság. De az összes mozgató erő jelszava egyetlen varázsszó volt – *L i s z t*.”^[100]

A koncert végén a *Richelieu* hotel, ahol Liszt megszállt, és a környező utcákat fényesen kivilágították. Az Olasz Opera zenekara és városlakók a zongorista tiszteletére Schubert *Szerenádját* adták elő. Jokisch, aki ebben az évadban az Ogyesszai Színházba szerződött, egy klarinét szólót játszott. Liszt igen meghatódott, és meghívta a jelenlévőket, hogy vacsorázzanak vele a közeli *Otton* étteremben.^[101] Másnap Liszt elment Sofia Bohrer koncertjére, aki szintén Ogyesszában turnézott ebben az időben.

A második hangverseny július 23-án (augusztus 4-én), szerdán volt ugyanabban a teremben. Aznap műsorából a következő darabok eljátszásáról tudunk: *Fantaisie sur les motifs de 'La Somnambule'*, *Tarantella de Rossini*, *Mazurkas de Chopin*^[102] és *Koncertstück de Weber*.^[103]

A harmadik koncert július 29-én (augusztus 10-én) jótékonyági koncert volt. A Tőzsdepalota ismét dugig megtelt. A koncert meghirdetett műsora a következő volt: *Fantaisie de 'Robert le Diable'*, *Paraphrase de 'Ernani'*, *'Ave Maria' et 'Ständchen' de Schubert*, *Reminiscences de 'Puritains'*, *Tarantelle di bravura de 'La Muette de Portici'*^[104] Két románcot Mlle Scalese adott elő.^[105] A bevétel kétharmadát az ogyesszai római katolikus templom felépítése javára szánták, és 1000 ezüst rubelt az Aleksandrovsky Árvaháznak.^[106]

Ogyessza, Operaház / Opera House, Odessa

A negyedik nagy sikerű koncert augusztus 2-án (14-én) az Operaházban volt.^[107] Az ogyesszai újságok, nem úgy mint az osztrákok, többet nem írtak Liszt koncertjeiről. Azt azonban tudjuk, hogy hétfőn, augusztus 25-én (szeptember 6-án) egy klasszikus zenészetet tartottak a *Richelieu* szállodában. Műsora *Trio en Si de Beethoven*, *Variations de Haendel*, *Fantaisie chromatique de Bach*, *Adélaide de Beethoven*, *transcription de Mr. Liszt*, *Septuor de Hummel* volt.^[108] A koncert olyan sikert aratott, hogy a közönség nem akart elmenni, úgy hogy Liszt végül eljátszotta az *'Invitation à la Valse' de Weber*.^[109]

Meg kell jegyezni, hogy az egyik koncerten a Színházban a zenekar Liszt vezényletével eljátszotta Rossini *Tell Vilmos* nyitányát (*Ouverture de l'opéra 'Guillaume Tell' de Rossini*). A hírneves zongorista jelenléte a karmesteri pulpituson csodát eredményezett, és az zenekar játéka addig nem hallott egységet és telt hangzást ért el.^[110]

Szeptember 1-én (13-án), hétfőn Liszt elutazott Ogyesszából.^[111] A sajtó szerint a körút folytatását tervezte Nyikolajevbe, Jelizavetgrádba, Poltavába, Harkovba és Szentpétervárra.^[112]

Másnap, szeptember 2-án (14-én) Nyikolajevbe érkezett. Egy Bellonival folytatott hosszú tárgyalás után arra a végső elhatározásra jutott, hogy az elizabetgrádi koncertekkel befejezi ezt a körutat, és mégsem megy Poltavába. Erről az elhatározásáról írt Wittgenstein hercegnének, akinek megígérte, hogy gyorsan visszaér Woronicébe. Anyját is tájékoztatta, hogy két-három hónapot koncertek nélkül akar tölteni, és Weimarba a következő év januárjában indul.

Ebben az időben Nyikolajev volt az Orosz Birodalom Fekete-tengeri hadiflottájának a bázisa. Itt találkozott Liszt Karl Knorre híres tengerészeti csillagással, aki szeptember 4-én (16-án) reggelre egy háromórás kirándulást szervezett neki az Admirális területén.^[113]

Nyikolajev, Obszervatórium / Mikolaiv, Observatory

Másnap, szeptember 5-én (17-én) tartották Liszt egyetlen nyikolajevi koncertjét a Nemesi Gyűlésteremben. A jegyárak alacsonyabbak voltak, mint Kijevben vagy Ogyesszában: 3,5 ezüst rubel. A műsor: *Andante de Lucia di Lammermoor*, *Réminiscences de Norma*, *Tarantella de Rossini*, *Mazurka* [Chopintól?] és *Polonaise* [a 'Puritánok'-ból, vagy Chopintól?], *'Le rossignol' d'Alabieff* és *Méodies Hongroises*. A terem tele volt, és a híres virtuóz visszhangos sikert aratott.^[114]

Szeptember 6-a (18-a) reggelén Liszt Voznyeszenszkbe ment. Néhány tudósítás szerint *General G.* szalonjában játszott, és innen ment tovább Jelizavetgrádba.^[115] Ott éppen egy cári katonai sorozás folyt, úgyhogy nagy embertömeg volt várható. Osten-Saken tábornok meghívására Liszt erre az eseményre érkezett, hogy fellépjen előttük.^[116]

I. Miklós cár egy hétig tartózkodott Jelizavetgrádban, szeptember 12-től 19-ig (szeptember.24-től október1-ig). Liszt egy kissé korábban érkezett a városkába, feltehetőleg szeptember 9-én (21-én) vagy 10-én (22-én). Az itt adott koncertek száma, azok dátuma és programja még mindig ismeretlen. Jelizavetgrádban a kulturális élet központja ebben az időben egy fából készült színház volt, amit nem sokkal korábban építettek. A híres orosz költő, Afanaszjij Fet szerint „azon kívül, hogy orosz és francia színtársulatok tartottak naponta váltakozva előadást, több alkalommal Liszt is ebben a színházban játszott.”^[117] A *Der Gegenwart* bécsi újság ogyesszai tudósítója pedig még azt is közli, hogy „Liszt 2 koncertet adott Jelizavetgrádban Őfelsége jelenlétében, és mindkettő nagy siker volt.”^[118]

A cár Vinnicába való távozása utáni napokban Liszt Bellonival Woronincébe utazott.

Nem ismeretes, hogy pontosan mikor érkeztek Wittgenstein hercegné birtokára. Tekintetbe véve minden késleltető tényezőt: hogy kevés volt a ló a váltóállomásokon és más problémák is akadtak az utakon a sorozás nagyszámú résztvevőjének tömeges mozgása miatt, valószínűleg szeptember 28-ra (október 10-re) érkeztek oda.

Ezzel Liszt ukrainai útja befejeződött. Ez idő alatt 12 olyan városban játszott, amelyek ma Ukrajna területén vannak, ezek: Kijev, Zsitomir, Berdicsev, Vinnica, Nyemirov, Kamenec-Podolski, Kremenec, Lemberg, Csernovci, Ogyessza, Nyikolajev és Jelizavetgrád. Összességében több mint 30 koncertet adott.

Woronincében több mint három hónapig maradt. 1848. január 3-án (15-én) búcsút mondott a hercegnének, és Weimarba utazott.^[119] Útközben megállt Lembergben, és a *Hotel de Russie*-ben szállt meg, ahol már az előző év tavaszán is volt. Természetesen nem tudott láthatatlan lenni, és azt a reményt fejezték ki, hogy ismét elmegy hozzájuk.^[120] Kortársai nem is gyanították, hogy Liszt mint mozgó zongoravirtuóz, ezzel egyszer s mindenkorra befejezte turnézó életét.

(Fordítás: Patai Katalin, revideálta Eckhardt Mária)

JEGYZETEK:

1. Ld. Мильштейн, Я. И.: *Ф. Лист*. В 2-х т. [Milstein, Y. I. *F. Liszt*. 2 kötet], Moscow: Muzyka 1970, . 1- kötet, 273-280, 779-781; Кузьмін, М.: *Забуті сторінки музичного життя Києва*. [Kuzmin, M.: *A kijevei zenei élet elfeledett lapjai*], Kyiv: Muzychna Ukraina 1972, 45-49; Зінкевич, О.: *Ференц Лист у Києві* /Українська музична спадщина, Вип. 1./ [Zinkevich, O.: *Liszt Ferenc Kijevben* /Ukrán zenei örökség 1/], Kyiv:1989, 53-66; Зінкевич, О.: *Ференц Лист в Україні* /Український музичний архів, Вип. 1. [Zinkevich, O.: *Liszt Ferenc Ukrajnában* /Ukrán Zenei Archivum 1/], Kyiv: 1995, 105-125; Колбін, Д.: *Виступи Ференца Ліста у Львові* [Kolbin, D.: *Liszt Ferenc fellépései Lvivben*], /Musica Galiciana, Vol. III/, Rzeszów: 1999, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 189-195; Вольская, Л.: *Лист в Украине: хронология и география* /Проблеми взаємодії мистецтва, педагогіки та теорії і практики освіти: зб. наук. Праць. Вип. 24. [Vol'skaya, L.: *Liszt Ukrajnában: kronológia és földrajz* /A művészet, pedagógia, nevelés-elmélet és gyakorlati nevelés kölcsönhatásának problémái 24], Kharkiv: „НТМТ” 2009, 186-197; Вольская, Л.: *Забутые страницы украинно-польского листоведения (статья Ю. Ролле «Лист в Южных губерниях»)* / X Kultúrológiai читання пам'яті В. Подкопаєва: зб. матеріалів науково-практичної конференції [Vol'skaya, L.: *Az ukrán-lengyel Liszt-tanulmányok elfeledett lapjai (J. Rolle cikke: "Liszt a déli tartományokban")*] / X Kultúrológiai felolvasások V. Podkopaev emlékére: tudományos és gyakorlati előadások gyűjteménye/, Kyiv: НАККІМ 2012, 88-93.
2. Short, Michael kiad.: *Liszt's Letters in the Library of Congress* /Franz Liszt Studies Series 10/, Hillsdale N.Y.: Pendragon Press 2003, 46-47.
3. 4. sz. levél, 1846.10.6, in La Mara kiad.: *Briefwechsel zwischen Franz Liszt und Carl Alexander Grossherzog von Sachsen-Weimar*, Leipzig: Breitkopf & Härtel 1909, 9.
4. 1846.10.22-i levél, in La Mara kiad. és ford.: *Franz Liszt's Briefe an seine Mutter*, Leipzig: Breitkopf & Härtel 1918, 73.
5. Mivel akkoriban Havasalja, Moldávia és Oroszország a Julianus-naptár időszámítását követte, a zavarok elkerülésére kétféleképpen adjuk meg a dátumokat.
6. 1846.12.23-án (1847.01.3-án) Bukarestben kelt levél, in: Short, M. kiad. és ford.: *Correspondence of Franz Liszt and the Countess Marie d'Agoult* /Franz Liszt Studies Series 14/, Hillsdale N.Y.: Pendragon Press 2013, 398. – Ld. a G. F. von Seydlitz báróhoz Jassyban írt 1847. január 4-i (16-i) levelet is, La Mara kiad.: *Franz Liszt's Briefe, 8. Bd.: 1823-1886*. Leipzig: Breitkopf & Härtel 1905, 47; továbbá Liszt Kijevből írt levelét a *Honderü* c. lapban, 1847.02.16, Nr. 7, 142.
7. Ibid. "Mellékelek néhány sort Lamartine számára, amelyet küldjön el neki, lepecsételve vagy anélkül, ahogy megfelelőnek gondolja – gondoskodjék a válaszáról és címezze nekem Poste restante Ogyesszába, Oroszországba, ahová február 20-a körül érkezem.
8. Karátsonyi Guidó gróf (1817-1885) elkísérte Lisztet az utazásán, amely Erdélyből indult. Úgy tervezték, együtt látogatnak Konstantinápolyba. Mikor azonban Liszt úgy döntött, hogy Kijevbe megy, akkor Jassyban elváltak, s megegyeztek, hogy Liszt visszatérése után ugya nott találkoznak az utazásuk folytatására. Ld. *Honderü*, 1847.02.16, Nr. 7, 142.
9. *Albina Romaneasca*, 1847.01.16, Nr. 5, 18.
10. Ld. «Дело о выдаче паспортов иностранцам Францу Листу, Каетану Беллиони, Карлу Жану и Эдуарду Девене» – ДАКО, Ф. 2, оп. 1, д. 25629, л. 1. "A külföldieknek kiadott útlevelék ügye: Franz Liszt, Cajetan Belloni, Carl Jean és Eduard Devin" – Kijev Régió Állami Archivuma: 2/1/25629/1". Ezen az úton Liszt állandó kísérete a titkára, Gaetano Belloni, a zongorahangoló mester, Karl Jean és az inas, Edouard Devene volt.
11. Petr Dmitrievich Seletsky (1821-1879) visszaemlékezéseket hagyott ránk ezekről a Liszttel való találkozásairól, ld. Селецкий, П. Д.: *Записки*, Киевская старина, 1884, т. 4. [Seletsky, P. D.: *Naplójegyzetek*, Kiev: Olden 1884, Vol. 4], 609-643. Sajnos, ezekben a *Naplójegyzetek*ben nem szerepel Liszt kijevei tartózkodásának leírása. Hogy azonban megállt Seletskynél, arról tudósít egy lengyel emlékirat: *Pamiętniki Zygmunta Kotiuzyńskiego*, Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego 1911, 10. Akkoriban Kotiuzyński és Seletsky ugyanabban a házban laktak. „Tych samych kontraktów przyjechał do Kijowa Liszt na dawanie koncertów; a ponieważ znał już dawniej mojego towarzysza Małorusa, zatrzymał się w naszym mieszkaniu. Oprócz talentu, jaki posiadał, był on niezaprzeczenie jednym z najświetniejszych, gdy się do kogo na obiad lub na wieczór (rout) zdecydował pojechać. Dom nasz od rana do wieczora był nawiedzany przez najwięcej znanych i poważanych obywateli w kraju.” [“A Kontraktok alatt Liszt kijevbe jött; és mivel már régebbről ismerte kis-orosz barátomat, megszállt a házunkban.. Vitathatatlan tehetsége mellett Liszt kétségtelenül az egyik legbriliánsabb vendég is volt, ha úgy döntött, hogy elmegy valakihez ebédre vagy vacsorára. A mi házunkat reggeltől késő éjszakáig a környék leghíresebb és legtekintélyesebb emberei látogatták.”]
12. *Kontrakta Kijowskie – Liszt w Kijowie. (List do przujaciela)*, Tygodnik Petersburski, 1847.03.18/30, Nr. 19, 123.
13. Jelentés Moszka Város Hírlevelében (“Московский городской листок”), 28.02.1847, Nr. 48. Ld. Зінкевич, О.: *Ференц Лист у Києві* / / Українська музична спадщина. Вип. 1. [Zinkevich, O.: *Liszt Ferenc Kijevben* /Ukrán zenei örökség 1/] Kyiv: 1989, 58-63.
14. Władisław Michał Branicki (1826-1884) gróf az Orosz Cári Udvar kamarása volt, a Lengyel-Litván Közösség Nagy Koronája hetmanjának, Franciszek Ksawery Branickinek az unokája.
15. *Kontrakta Kijowskie – Liszt w Kijowie. (List do przujaciela)*, Tygodnik Petersburski, 18/30.03.1847, Nr. 19, 124.
16. Ld. a 13. l. ábrájához, 60.
17. La Mara kiad.: *Franz Liszt's Briefe, 4. Bd.: Briefe an die Fürstin Carolyne Sayn-Wittgenstein*, Leipzig: Breitkopf & Härtel 1899, VIII-IX.
18. Ld. Alan Walker leírását, *Franz Liszt. The Virtuoso Years 1811-1847*, Ithaca: Cornell University Press 1987, 439-440 és *Franz Liszt. The Weimar Years, 1848-1861*, Ithaca: Cornell University Press 1993, 31.
19. Január 27-én (február 8-án) volt Wittgenstein hercegné 28. születésnapja.
20. A „Kontrakta Kijowskie - Liszt w Kijowie” [A kijevei Kontraktok – Liszt Kijevben] című cikk írója feltehetőleg Henryk Rzewuski gróf volt.
21. "Kontrakta Kijowskie – Liszt w Kijowie. (List do przujaciela)", *Tygodnik Petersburski*, 1847.03.18/30, Nr. 19, 124.
22. Documentary evidence of this fact has not yet been found.
23. La Mara kiad.: *Franz Liszt's Briefe, 4. Bd.*, 1.
24. The modern name of Carolyne's one-time estate is Voronivtsi village, Khmilnitsky district, Vinnitska region.
25. *Honderü*, 16.02.1847, Nr. 7, 142.
26. *Honderü*, 16.03.1847, Nr. 11, 218-219. "Hence our journey to Constantinople will continue through Kamenets, Czernowitz, and Jassy."
27. Híradás *Moszka Város Hírlevelében* (“Московский городской листок”), 1847.02.28, Nr. 48. Ld. Зінкевич, О.: *Ференц Лист у Києві* [Zinkevich, O.: *Liszt Ferenc Kijevben*], 61.

28. Ld. «Дело о выдаче паспортов иностранцам Францу Листу, Каетану Беллиони, Карлу Жану и Эдуарду Девеню – ДАКО, Ф. 2, оп. 1, д. 25629, л. 1. "A külföldieknek kiadott útlevelek ügye: Franz Liszt, Cajetan Belloni, Carl Jean és Eduard Devin" – Kijev Régió Állami Archívuma, 25629. iratcsomó Ezek a dokumentumok a Galicián át Moldovába vezető útvonalra voltak kiállítva.
29. *Volhínia kormányzáság újsága* ("Волинские губернские ведомости"), 1984. február 15, Nr. 7, 25. Ld. Зінкевич, О.: *Ференц Лист у Києві* [Zinkevich, O.: *Ferenc Liszt in Kiev*], 106-104.
30. A grófnőnek írt levél keltezése február 10/22, az édesanyjához intézett levéléé február 2. Az utóbbi nyilvánvalóan hibás. Igen valószínű, hogy Liszt mindkét levelet ugyanazon a napon írta.
31. Short, M. kiad.: *Correspondence of Franz Liszt and the Countess Marie d'Agoult* / Franz Liszt Studies Series: 14/, Hillsdale N.Y.: Pendragon Press 2013, 399-400; La Mara kiad.: *Franz Liszt's Briefe an seine Mutter*, Leipzig: Breitkopf & Härtel 1918, 76.
32. „О концерте г. Листа”, *Волинские губернские ведомости* [“Liszt úr koncertjéről”, *Volhínia kormányzáság újsága*], 1847. február 22, No. 8, 27. A második koncert pontos dátuma még ismeretlen. Valószínűleg másnap, vasárnap, február 16/28-án volt, vagy esetleg február 17/29-én. Liszt levele Wittgenstein hercegnéhez (ld. a 40. jegyzetet) indirekt bizonyíték ennek megerősítésére.
33. *Волинские губернские ведомости* [*Volhínia kormányzáság újsága*], 1847. február 22, No. 8, 27. Ld. Зінкевич, О.: *Ференц Лист у Києві* [Zinkevich, O.: *Liszt Ferenc Kievben*], 108.
34. “Kontrakta Kijowskie – Liszt w Kijowie. (List do przujaciela)”, *Tygodnik Petersburski*, 1847.03.18/30, Nr. 19, 126; *Волинские губернские ведомости*, 1847.02.22, Nr. 8, 27.
35. *Волинские губернские ведомости*, 1847.02.22, Nr. 8, 27.
36. Tadeusz Padalica: „Listy z Gub. Kijowskiej”, *Gazeta Warszawska*, 1854.02.22/03.06, Nr. 62, 3-4.
37. *Kontrakta Kijowskie – Liszt w Kijowie. (List do przujaciela)* // *Tygodnik Petersburski*, 18/30.03.1847, Nr. 19, 126.
38. Dzierzkowski, Józef. *Liszt w Lwowie*, Biblioteka Naukowego Zakładu im. Ossolińskich. T. II, z. 1., 1847, 95.
39. Henrik Zhevusky/Rzewuski (1791-1866) gróf, lengyel író, A Zhevousky fia, Karolina Sobańska, Ewelina Hańska (Balzac felesége) bátyja; Ernest Rzewuski, Konstancja Iwanowska férje, unokatestvérei voltak Carolyne Wittgenstein hercegnének. Henrik Zhevusky 1841-ben szatirikus esszéinek gyűjteményében ("Mieszaniny obyczajowe przez Jarosza Bejłę") Komutowicz, a fősvény nemesember alakjában örökítette meg Carolyne Wittgenstein hercegné apját, Peter Peter Ivanovskyt.
40. La Mara kiad.: *Franz Liszt's Briefe, 4. Bd., 2. A Carolyne Wittgensteinhez írt levél nincs pontosan keltezve, csak így: „[1847 február], hétfőn, 2-kor”. A hétfőket és a levél tartalmát figyelembe véve, csak február 17-e jön számításba mint lehetséges dátum.*
41. „Kontrakta Kijowskie – Liszt w Kijowie”, *Tygodnik Petersburski*, 1847. 03.18/30, Nr. 19, 126.
42. Alex. Groza: „O kontraktach Kijowskich 1854”, *Gazeta Warszawska*, 1854.02.28/03.12, Nr. 68, 3. „Każda kompozycja w grze Henzelta, czyjaby nie była, przyjmuje jego indywidualny charakter, bo on ją gra po swojemu, lecz doskonale. Najdobitniej dało się to uczuć w koncertstück Webera. Większa część obecnych słuchaczy znała go z gry Liszta w Berdyczowie; co za niezmierna różnica egzekucyi; jednak nikt nie śmiał powiedzieć że i to nie piękne, nie lube dla ucha i serca”. [“Minden egyes kompozíció, legyen az bármely szerző műve, Henselt előadásában az ő egyéniségét tükrözi, és bár ő nagyon sajátos módon játszik, játéka tökéletes. Ez különösen nyilvánvaló volt a *Koncertstück de Weber* előadásakor. A jelenlévő közönség nagy része már ismerte ezt a darabot Liszt berdicsévi előadásából. Milyen mérhetetlenül különböző előadás! De senki sem merte tökéletlennek nevezni, sem azt állítani, hogy nem hangzott jól a fül vagy a szív számára!”]
43. Dr. Antoni J.: „Franciszek Liszt w południowych prowincjach”, *Gazeta Lwowska*, 1911.08.13, Nr. 184, 1. hasáb; 1911.08.15, Nr. 185, 1. hasáb.
44. *Pamiętniki Józefa Drzewieckiego (1772-1852)*, wydane na nowo przez X. Dr. Stefana Pawlickiego. Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagellońskiego 1891, 338. Vinnica 47 kilométer távolságra van Nyemirovtól.
45. „Воспоминания М.К.Чалого”, *Киевская старина* [M. K. Chaly visszaemlékezései, *Kiev Olden*], 1894, Vol. XLVI, 1-9.
46. *Ibid.*, 4.
47. Witold Klinger: „Liszt i księżna Wittgenstein”, *Kurjer Poznański*. Wydanie wieczorne, 1926.08.31, Nr. 400, 2-3.
48. О прибывших в г. Каменец и выехавших из онаго с 13-го по 20-е число марта // *Подольские губернские ведомости* (On the people who arrived in Kamenets city and one who left in the period of 13th to 20th of March // *Podolsk provincial gazette*), 22.03 / 3.04.1847, Nr. 12, 84.
49. The concert date has not been stated precisely, but it was held before March 17(29), as from this day on, Catholics began Holy Week, during which all concerts were forbidden.
50. Józef Regulski h. Rawicz, the grandfather of the famous Polish pianist Alexander Michalowski (1851-1938).
51. Count Aleksander Stanisław Brunon Orłowski h. Lubicz (1817-1893). On 6.08.1850, he married Józefa Iwanowska (1829-1858), the younger cousin of Carolyne Wittgenstein.
52. Dr. Antoni J.: *Franciszek Liszt w południowych prowincjach* // *Gazeta Lwowska*, 15.08.1911, Nr. 185, 1.
53. Konstanty Przeździecki (1782-1856) földbirtokos, Podólia marsallja. Csornij Osztrov (ma: Chornij Ostriv) városi jellegű település a mai Nyugat-Ukrajna Khmelnytskyi provinciájának Khmelnytskyi kerületében.
54. Letter from 21.03 (2.04), 1847, in La Mara ed: *Franz Liszt's Briefe, 4. Bd.,...3-4.*
55. *Ibid.*, 4.
56. Ukrajna Központi Állami Történelmi Levéltára, Kyiv: 442/797/121/1 (kétoldalas). Jelentés a kijevi katonai, a podóliai és volhíniai kormányzásági, kremeneci generális rendőrfőnököknek: “Március 27-én és 28-án a földbirtokosok és mások jelentős számban összegyűlekeztek Kremenec városában, amint megtudtam: a híres zongorista, Liszt érkezése alkalmából, aki a fenti napokon a városba látogatott, és két hangversenyt adott, és 30-án reggel kilovagolt a Radzivilov felé vezető útra azzal a szándékkal, hogy Lembergbe megy, míg a földbirtokosok és más személyek ugyan csak hazamentek – néhányan már 29-én, mások 30-án. Ezt akartam Excellenciádnak jelenteni, és tisztelettel tájékoztatom, hogy míg a földbirtokosok és mások Kremenec városában voltak, viselkedésükben semmi rosszat nem lehetett tapasztalni, nyugodtan, szerényen és illendően viselkedtek.”
57. *Kurjer Warszawski*, 16.04.1847, Nr. 101, 478.
58. *Gazeta Lwowska*, 15.04.1847, Nr. 44, 248.
59. *Ibid.*
60. *Gazeta Lwowska*, 20.04.1847, Nr. 46, 259-260.
61. *Ibid.*

62. *Gazeta Lwowska*, 17.04.1847, Nr 45, 253.
63. *Gazeta Lwowska*, 22.04.1847, Nr. 47, 264.
64. *Gazeta Lwowska*, 1847.04.27, Nr. 49, 283.
65. Bécsben és Nagyszebenben, 1846-ban.
66. *Leseblätter*, 1847.04.27, Nr. 48, 187.
67. *Gazeta Lwowska*, 1847.04.27, Nr. 49, 283.
68. *Gazeta Lwowska*, 1847.05.01, Nr 51, 293.
69. W. Pol: *Do Franciszka Liszta* [Liszt Ferenchez], in: Lesław Jaworski. *Franciszek Liszt*, Lwów – Złoczów: 1913, Nakładem i drukiem księgarni W. Zukerkandla, 24–25.
70. Zawadzki, Władysław: *Literatura w Galicji (1772–1848)*, Lwów 1878, 151; *Gazeta Lwowska*, 1847.05.11, Nr. 55, 318–319; Dzierzkowski: *Liszt we Lwowie*, 105–106.
71. *Gazeta Lwowska*, 1847.04.27, Nr. 49, 283.
72. *Gazeta Lwowska*, 1847.05.01, Nr. 51, 294.
73. *Ibid.*
74. *Gazeta Lwowska*, 1847.05.11, Nr. 55, 315–316; *Leseblätter*, 1847.05.08, Nr. 53, 207–208.
75. *Gazeta Lwowska*, 1847.05.04, Nr. 52, 302. Feliks Lipiński jun. (1815–1865) Lisztnak ajánlott művének teljes címe: *Allegro de Concert*, valamivel később ki is nyomtatta egy helybéli kiadó, Kallenbach- Ld. [https://imslp.org/wiki/Allegro_de_concert_\(Lipi%C5%84ski%2C_Felix\)](https://imslp.org/wiki/Allegro_de_concert_(Lipi%C5%84ski%2C_Felix))
76. Dzierzkowski: *Liszt we Lwowie*, 106–107.
77. *Leseblätter*, 1847.05.08, Nr. 53, 207–208.
78. *Gazeta Lwowska*, 1847.05.06, Nr. 53, 309.
79. *Gazeta Lwowska*, 1847.05.11, Nr. 55, 318–319; Dzierzkowski: *Liszt we Lwowie*, 107–108.
80. *Gazeta Lwowska*, 1847.05.11, Nr. 55, 318; *Leseblätter*, 1847.05.15, Nr. 55, 215.
81. 23.05.1847.05.23, La Mara: *Franz Liszt's Briefe*, 4. Bd., 5.
82. *Gazeta Lwowska*, 1847.05.15, Nr. 56, 324.
83. *Allgemeine Theaterzeitung*, 1847.06.07, Nr. 135, 540.
84. Marie d'Agoultnak, 1847. június 2-án Jászvásárról: „Ami engem illet, betegségetől eltekintve (ágyamból írok Önnek) azt tervezem, hogy az első hajóval elmegyek, jövő vasárnap (hacsak nem esem vissza. Amivel a doktor fenyeget); Galacból val ó indulásom után 54 órával Konstantinápolyba érkezem, ahol az egész júniust fogom tölteni.” Short: *Correspondence Liszt – d'Agoult*, 403.
85. *Journal de Constantinople. Echo de l'Orient*, 1847.06.11, Nr. 25.
86. *Ibid.* Ld. még *Courrier de Constantinople: Moniteur du commerce*, 1847.06.12, Nr. 118.
87. *Journal de Constantinople. Echo de l'Orient*, 1847.06.16, Nr. 26 ; *Courrier de Constantinople: Moniteur du commerce*, 1847.06.19; *Journal de Constantinople. Echo de l'Orient*, 21.06.1847, Nr. 27. [Liszt e látogatásáról részletesebben ld. Adrian Williams: *Liszt elég hosszú kirándulása Ázsiában*, lapunk 27. számában, 2017. április, 19–25. A kiadó jegyzete.]
88. *Journal de Constantinople. Echo de l'Orient*, 1847.06.26, Nr. 28; *Courrier de Constantinople: Moniteur du commerce*, 1847.06.26, Nr. 120; *Journal de Constantinople. Echo de l'Orient*, 1847.07.01, Nr. 29; *Courrier de Constantinople: Moniteur du commerce*, 1847.07.03, Nr. 121.
89. *Journal de Constantinople. Echo de l'Orient*, 1847.07.06, Nr. 30 ; *Courrier de Constantinople: Moniteur du commerce*, 1847.07.10, Nr. 122.
90. Short: *Correspondence Liszt – d'Agoult*, 406.
91. *Jenerał Zamoyski. 1803–1868, Vol. V (1847–1852)*, Poznań: 1922, 9.
92. Michał Czajkowski (1804–1886) lengyel-ukrán nemes volt, az 1830/31-es lengyel felkelés résztvevője, az emigráció aktív alakja, író. Az idézet W. Zamojski gróf Adam Czartoryski herceghez intézett, 1847. szeptember 7-i leveléből való, ld. *Jenerał Zamoyski. 1803–1868, Vol. V*, 22.
93. *Journal de Constantinople. Echo de l'Orient*, 1847.07.16, Nr. 32; *Courrier de Constantinople: Moniteur du commerce*, 1847.07.07, Nr. 123.
94. Short: *Correspondence Liszt – d'Agoult*, 406.
95. *Одесский вестник*, 1847.07.16/28, Nr. 57, 307.
96. *Ibid.*
97. *Одесский вестник*, 1847.09.17/29, Nr. 75, 401; *Allgemeine Theaterzeitung* (Wien), 1847.09.27, Nr. 231, 924. Ezen adatok szerint Liszt tíz alkalommal játszott Ogyesszában, 6 szólókoncertje volt a saját javára (2 a Tőzsdepalotában, 3 a Színházban, 1 a Richelieu szállóban) volt egy jótékony koncertje (a Tőzsdepalotában) és fellépett még három jótékony előadáson (a Színházban).
98. *Одесский вестник*, 1847.07.19/31, Nr. 58, 313.
99. *Одесский вестник*, 1847.07.23/08.04, Nr. 59, 319.
100. *Ibid.*
101. *Ibid.* Ld. még: *Pamiętniki Zygmunta Kotużyńskiego*, Kraków: 1911, 15–16.
102. *Tygodnik Petersburski*, 1847.08.26/09.07, Nr. 65, 415–416.
103. *Ibid.*, 416–418.
104. *Одесский вестник*, 1847.07.26, Nr. 60, 325.
105. *Journal d'Odessa*, 1847.08.01/13, Nr. 61, 273–274.
106. *Tygodnik Petersburski*, 1847.08.26/09.07, Nr. 65, 415–416; *Северная пчела* (Petersburg) 1847.08.18, Nr.185, 737.
107. *Tygodnik Petersburski*, 1847.08.26/09.07, Nr. 65, 415–416.
108. N. de Gutmansthal: *Souvenirs de F. Liszt. Lettres inédites*, Leipzig: 1913, Breitkopf & Härtel, 5.
109. *Der Gegenwart* (Wien), 1847.09.20, Nr. 226, 954.
110. *Ibid.*
111. *Ibid.*
112. *Allgemeine Theaterzeitung*, 1847.09.27, Nr. 231, 924; *Одесский вестник*, 1847.09.17, Nr. 75, 401.
113. La Mara.: *Franz Liszt's Briefe*, 4. Bd., 9 (1847.09. 4/16-i levél); Gutmansthal: *Souvenirs de F. Liszt*, 12.
114. *Литературная газета*, 1984. 09. 25, Nr. 39, 624. Ld. Зинькевич: Ференц Лист у Києві [Zinkevich: Liszt Ferenc Liszt Kijevben], 119–120.
115. *Ibid.*
116. Rena Mueller – Susan Hope: “From the Biographer’s Workshop: Lina Ramanns Questionnaires to Liszt”, in: Christopher H. Gibbs, Dana Gooley kiad.: *Franz Liszt and His World*; Princeton: Princeton University Press, 2006, 410.
117. Фет, А.: *Ранние годы моей жизни* [Fet, A.: Életem korai éveim], Moszkva: 1893, 374.
118. *Der Gegenwart*, 1847.10.25, Nr. 248, 1074.
119. N. de Gutmansthal: *Souvenirs de F. Liszt*, 31.
120. *Gazeta Lwowska*, 1848.01.21, Nr. 9, 73.

LISZT'S CONCERTS IN UKRAINE (1847)

In this table, names of cities and towns are registered in their actual modern Ukrainian versions.

Concordances with their old names see on page 25.

No.	Date	City/Town	Venue	Concert programme
1	23.01/4.02. Thursday	Kyiv	Contract Hall	Andante de "Lucia di Lammermoor", Fantaisie de "Norma", Andante con variazione de Beethoven, Tarantella de Rossini, Mazurka de Chopin, Polonaise de "Puritains", Galop chromatique.
2	28.01/9.02 Tuesday	Kyiv	Great Hall of Kyiv University	Ouverture de "Guillaume Tell", Fantaisie sur des motifs de "La Somnambula", Serenade de Schubert, Erlkönig de Schubert, Marche de "Dom Sébastien", Mélodies Hongroises.
3	2/14.02 Sunday (a charity concert)	Kyiv	Great Hall of Kyiv University	Hexaméron, Concerto de Weber, La Truite, mélodie de Schubert, Etude de Chopin, Invitation à la valse de Weber, Improvisation, sur des thèmes, donnés par le Public.
4	15/27.02 Saturday	Zhytomyr	The Hall of the Nobility Assembly (?)	?
5	16/28.02 (?) Sunday	Zhytomyr	The Hall of the Nobility Assembly (?)	?
6	27.02/11.03 Thursday	Berdychiv	?	? Konzertstück de Weber
7	8.03/20.03 (?) Saturday	Vinnytsia	The hall of Duwre's cafe	?
8	9/21.03 Sunday	Nemyriv	The Palace of Count Bolesław Potocki	? Réminiscences de "Don Juan", Fantaisie sur des motifs de "La Somnambula", Mazurkas de Chopin, three Schubert song transcriptions: Ave Maria, Erlkönig and Ständchen etc.
9	10/22.03 Monday	Nemyriv	The Palace of Count Bolesław Potocki	
10	15/27.03 (?) Saturday	Kamianets-Podilskiy	The Assembly hall of the boys' gymnasium (school)	? "Invitation à la valse" de Weber
11	27.03/8.04 Thursday	Kremenets	?	Andante de "Lucia di Lammermoor", Fantaisie de "Norma", Tarantella de Rossini, Mazurka de Chopin, Polonaise de "Puritains", Ständchen de Schubert and Mélodie Hongroise" (the program of one of the concerts)
12	28.03/9.04 Friday	Kremenets	?	
13	17.04 Saturday	Lviv	The Hall of the Musical Society	Andante de "Lucia di Lammermoor", Hexaméron, Sonate de Beethoven, Mazurkas and Polonaise de Chopin, Mélodie Hongroise
14	20.04 Tuesday	Lviv	The Hall of the Musical Society	Ouverture de "Guillaume Tell", Fantaisie sur des motifs de "La Somnambula", les pièces de Kessler, Erlkönig, Galop chromatique, Mazurkas and Polonaise de Chopin
15	23.04 Friday Concert of Sofia Bohrer	Lviv	The Hall of the Musical Society	Duo für zwei Piano[s] aus David's "Wüste"

No.	Date	City/Town	Venue	Concert programme
16	26.04 Monday Concert of the Musical Society	Lviv	The Hall of the Musical Society	Koncertstück de Weber and the Great Symphony of Beethoven
17	28.04 Wednesday	Lviv	The Hall of the Musical Society	Marche Hongroise, Tarantella de Rossini, Mazurka de Chopin, Polonaise de "Puritains", Réminiscences de "Don Juan", "Ave Maria" de Schubert and "Invitation à la valse" de Weber
18	2.05 Sunday (a charity concert)	Lviv	Polish Theatre of Count Stanisław Skarbek	?
19	4.05 Tuesday Concert of Feliks Lipiński	Lviv	The Hall of the Musical Society	Concert, Duo pour violon et piano sur des thèmes de "I Puritani", Adagio and Allegro also by F. Lipiński, and Variations on the American «Yankee Doodle» by H. Vieuxtemps. Liszt solo performed Tarantelle di bravura de "La Muette de Portici", "Ständchen" de Schubert and a new Mélodie Hongroise
20	8.05 Saturday	Lviv	The Hall of the Musical Society	?
21	24.05 Monday	Chernivtsi	The Hall of the hotel „Moldavia”	?
22	25.05 Tuesday	Chernivtsi	The Hall of the hotel „Moldavia”	?
23	20.07/1.08 Sunday	Odesa	The Hall of the Stock Exchange	Ouverture de l'opéra "Guillaume Tell" de Rossini, "Invitation à la Valse" de Weber, Fantaisie sur des Motifs de la "Norma", Mazurkas de Chopin, Erbkönig, mélodie de Schubert and Galop chromatique.
24	23.07/4.08 Wednesday	Odesa	The Hall of the Stock Exchange	Fantaisie sur les motifs de "La Somnambule", Tarantella de Rossini, Mazurkas de Chopin, Konzertstück de Weber.
25	29.07/10.08 Tuesday (a charity concert)	Odesa	The Hall of the Stock Exchange	Fantaisie de "Robert le Diable", Paraphrase de "Ernani", "Ave Maria" and "Ständchen" de Schubert, Reminiscences des "Puritains", Tarantelle di bravura de "La Muette de Portici"
26	2/14.08 Saturday	Odesa	Opera Theatre	?
27	?	Odesa	Opera Theatre	?
28	?	Odesa	Opera Theatre	?
29	? participation in the benefit of actors	Odesa	Opera Theatre (?)	?
30	? participation in the benefit of actors	Odesa	Opera Theatre (?)	Conducted the Ouverture de l'opéra "Guillaume Tell" de Rossini
31	? participation in the benefit	Odesa	Opera Theatre (?)	?
32	25.08/6.09 Monday Concert of the classical music	Odesa	The hall of the hotel „Richelieu”	Trio en Si de Beethoven, Variations de Haendel, Fantaisie chromatique de Bach, Adélaïde de Beethoven, transcription de Mr. Liszt, Septuor de Hummel, "Invitation à la valse" de Weber (encore)

No.	Date	City/Town	Venue	Concert programme
33	5/17.09 Friday	Mykolaiv	The Hall of the Nobility Assembly	Andante de Lucia di Lammermoor, Réminiscences de Norma, Tarantella de Rossini, Mazurka [de Chopin?] and Polonaise [des "Puritains" or de Chopin?], "Le rossignol" d'Alabieff and Mélodies Hongroises
34	7/19.09 (?) Sunday	Voznesensk	The salon of General G.	Ouverture de l'opéra "Guillaume Tell" de Rossini etc.
35	From 9/21.09 or			?
36	10/22.09 to			?
37	20.09/2.10 or			?
38 (?)	21.09/3.10			?

FRANZ LISZT IN UKRAINE

(Liudmyla Volska)

As is well known, Franz Liszt ended his career as a virtuoso pianist in the Russian town of Elisavetgrad in the autumn of 1847. There he concluded a grand tour, which had lasted for more than a year. During this time, the famous pianist visited several countries – the Austrian Empire (in Hungary and Transylvania, among others: Pest, Szekszárd, Pécs, Temesvár, Arad, Lugos, Hermannstadt/Nagyszében, Klausenburg/Kolozsvár, Aiud/Nagyenyed), Wallachia (Bucharest) and Moldavia (Jassy), the Russian Empire (Kiev, Zhitomir, Berdichev, Vinnitsa, Nemirov, Kamenets-Podolskiy, Kremenets), the Austrian Empire again (Lemberg, Czernowitz), the Ottoman Empire (Constantinople), and the Russian Empire again (Odessa, Nikolayev, Voznesensk, Elisavetgrad). Since then, the political map of Europe has changed significantly. Today, Transylvania and Wallachia with Jassy have been added to Romania, while the Right-bank Ukraine (which was part of the Russian Empire), as well as Galicia and Bukovina (formerly a part of Austria), have become the territory of modern Ukraine.

Names of the cities have changed as well. This article will use the names as they sounded in 1847. Most of the cities mentioned in this study belonged to the territory of the Russian Empire, with the exception of Lemberg/Lvov/Lviv, Czernowitz/Chernovtsy/Chernivtsi, and Constantinople/Istanbul. Therefore, some city names are given here in transliteration from the Russian language. Nowadays these cities are located on the territory of Ukraine, and, accordingly, their names are usually transliterated from the Ukrainian language. For convenience purposes, a list of changes is given as follows:

- Belaya Tserkov – Bila Tserkva
- Berdichev – Berdychiv
- Chernyj Ostrov – Chornyj Ostriv
- Constantinople – Istanbul
- Czernowitz – Chernovtsy – Chernivtsi
- Elisavetgrad – Kirovograd – Kropyvnytskyi
- Jassy – Jași
- Kamenets-Podolskiy – Kamianets-Podilskyi
- Kiev – Kyiv
- Lemberg (Lwów) – Lvov – Lviv
- Nemirov – Nemyriv
- Nikolayev – Mykolaiv
- Odessa – Odesa
- Vinnitsa – Vinnytsia
- Woronince – Voronivtsi
- Zhitomir – Zhytomyr

Liszt Lembergben – Julius Kossak rajza, 1847
Liszt in Lvov – a drawing by Julius Kossak, 1847

To date, we do not have any complete picture of these tours of Liszt – mainly because of very vague ideas about his visit to the territory of modern Ukraine.^[1] After meeting Princess Carolyne von Sayn-Wittgenstein in Kiev, his preliminary plans were changed gradually, which, in turn, were reflected in the further routes of the tour, which became the final one in his long virtuoso career. Therefore, there is a need to restore the chronology, venues, and programmes of the concerts of this period in order to discover the obstacles which changed Liszt's route. This article is devoted precisely to an analysis of this and the restoration of what happened.

When Liszt planned his last tour in the autumn of 1846, his primary goal was the capital of the Ottoman Empire – Constantinople. At that moment, the only Ukrainian city in the list of cities scheduled for performances was Odessa. From here, he planned to go to Turkey by sea. In September 1846, Liszt wrote to Maurice Schlesinger, his friend and the editor of the *Gazette musicale*:

«In twelve days' time, I shall be setting off for the rest of the winter. I shall pass through Klausenburg, Jassy, Bucharest, and Odessa before resting for a few days in Constantinople, whence I shall probably return to Vienna towards the end of March, with my opera in my pocket, only to be hissed a couple of months later.»^[2]

A month later, Liszt wrote about his plan to the Grand Duke of Weimar, Carl Alexander.^[3] But soon, he mentioned Kiev as part of his plan in a letter to his mother: "*The route of my journey is Klausenburg, Bucharest, Jassy, Odessa, possibly Kiev, and Constantinople.*" Here Liszt again mentioned his intention to return to Vienna at the end of March in the following year.^[4] As we can see, the tour was initially supposed to last for a maximum of five months, from November 1846 to March 1847.

After the concerts in Hungary and Transylvania, Liszt arrived in Bucharest, the capital of Wallachia, on December 4 (16).^[5] There he finally made the decision to visit Kiev, which follows from his letter to Countess Marie d'Agout: "In 4 or 5 days, I shall leave Bucharest for Jassy. If you reply to me quickly, address to Kiev, Russia; I am curious to see there the famous Contracts [*the Candlemas Fair*] that takes place around January 20, Russian [calendar] (February 2)".^[6] As it later appeared, these plans remained unchanged until Liszt met Princess Carolyne von Sayn-Wittgenstein. This is evident from Liszt's letter written on the eve of the first concert in Kiev on January 27 (February 8). He did not intend to stay there for a long time and planned to arrive in Odessa already after the 20th of February.^[7] From there, Liszt planned to leave for Constantinople with Count Karátsonyi at the beginning of April.^[8]

After spending about three weeks in Bucharest, Liszt went to the Moldavian capital, Jassy. He stayed there for about two weeks and gave three concerts during this time: on January 5 (17), 8 (20), and 9 (21). On Tuesday, January 14 (26), the pianist left Jassy for Kiev.^[9] He was intending to visit the Contracts, an event which was famous all over Europe and attracted many landowners with families from the provinces of Podolia, Volhynia, and Kiev. Many entertaining balls and concerts were held in the city at this time. For many years, the Contracts Fair in Kiev had the reputation of being a place, where one could make good money. It therefore attracted more and more musicians and actors. Among those who performed there before the arrival of Liszt were Charles Philippe Lafont, Bernhard and Cyprian Romberg, Maria Szymanowska, Adelina Catalani (an Italian singer from the Odessa Theatre), the long-time favourite of the Kiev public, Karol *Lipiński*, Leopold von Meyer, and many others.

Liszt covered the distance from Jassy to Kiev in four days and had his documents checked (together with his secretary, Gaetano Belloni) by the Chief Police Officer of the city already on Saturday, January 18 (30).^[10] It was difficult to find accommodation during the Contracts. Liszt stayed with the Little Russian [Ukraine was called *Little Russia* in the 19th century] nobleman Seletsky, whom he had known since the Berlin tour in January 1843.^[11] His house was located in Lyvky, the aristocratic district of Kiev, near the Maryinsky Palace and park.

Kijev, a Kontrakt Vásárcaarnok / Kiev, the Contract Hall

Liszt's first concert took place at 7 p.m. on Thursday, January 23 (February 2), in the Contract Hall. The programme consisted of *Andante de 'Lucia di Lammermoor'*, *Fantaisie de 'Norma'*, *Andante con variazione de Beethoven*, *Tarantella de Rossini*, *Mazurka de Chopin*, *Polonaise de 'Puritains'*, *Galop chromatique*. Tickets cost 4 silver roubles each. Still, even though the price was quite high, they were immediately sold out. Liszt had to play on two Viennese pianos, because “*the only 'Erard', which was present in Kiev, was not granted to the Hungarian pianist because of his terrifying manner of playing. The frightened owner of the piano remained cold to all requests, sighs, and suggestions of friends and strangers.*”^[12] The performance was a great success, although there were complaints about the ‘equatorial heat’ due to the overcrowding in the hall, poor acoustics, and high cost of the tickets.^[13]

Liszt's second concert was held on Tuesday, January 28 (February 9), at the Great Hall of Kiev University. Tickets for its attendance were differentiated: 5 silver roubles for a seat in the hall and 3 silver roubles for entrance and standing places. This time, “*there were all the conditions, aimed at increasing the present brilliance of the artist. A beautiful and well-lit University Hall, an 'Erard' grand piano which was specially delivered by Mr. Branicki from Bila Tserkva*”^[14] [...] *One hundred armchairs, the places of which Liszt reserved himself, were filled by flourishing local ladies.*”^[15] This concert began with a considerable delay, as the pianist arrived late because of a dinner with friends.

“*Although the influence of a hospitable dinner was tangible, Liszt played this evening in his usual magical manner the following pieces: Overture de 'Guillaume Tell', Fantaisie sur des motifs de 'La Somnambula', Serenade és Erlikönig de Schubert, Marche de 'Don Sébastien' (which went almost unnoticed,) and Mélodies Hongroises – the most remarkable work due to the originality of its tunes and their working out. His performance, which was nothing less than simply amazing, was, however, too capricious in the first two pieces. In La Somnambula, Liszt simply fantasized at random in many places, but not entirely successfully. This could be explained by the fact that the great pianist did not like to repeat works he had announced since his arrival. They say that it was his habit; one can only marvel at his amazing memory, but also feel regret for the audience when the bad time occurs for them. Especially for our audience, condemned to buy this time for five silver roubles. All in all, the Schubert romances were truly enchanting and charming – the pianist here moved to the best time of his inspirations.*”^[16]

This concert was attended by Princess Carolyne von Sayn-Wittgenstein. That night, she first heard Liszt play. At this point, we should take a closer look in order to understand under what circumstances the fateful meeting of Liszt and the Princess happened.

Thanks to La Mara, influenced by the Princess herself, it became known that they met after Carolyne Wittgenstein had donated the vast sum of 100 silver roubles for a ticket to the charity concert, and Liszt, as a token of gratitude, went to visit her. The programme of this concert, preserved by the Princess, confirms this fact. The concert was held on February 2 (14) in the hall of the University. La Mara also writes about the deep impression made on Carolyne by a compositional gift of Liszt. It is worth mentioning that she listened to the choral work *Pater noster* in a church!^[17] Because the story appears to be quite beautiful, for many decades it was enthusiastically retold, adding something new all the time. However some Liszt scholars still detect some inconsistencies in this story.^[18] And due to the lack of a serious study of Liszt's stay in Ukraine, it was impossible to look at it in a new way. Now, after comparing various sources, I want to present my vision of the development of their contact in the first days of their acquaintance.

Carolyne was not present at Liszt's performance in the Contract Hall. Their acquaintance began later, in one of the Kiev salons, on one of the four evenings that separate the first concert from the second one, i.e., in the period from January 24 (February 5) to January 27 (February 8).^[19] The details of this meeting we will most likely never know. But the fact that they had already met before the Princess first heard Liszt on the concert podium and made a charitable contribution is apparent from an anonymous article in the newspaper *Tygodnik Petersburski*.^[20]

The author, describing that evening in the salon of Mrs. K., casually observes: “*Poor Liszt, escaping from the claws of the erudite K. W., who was interrogating him, immediately found himself next to one of the most beautiful and charming Kiev ladies. He sighed with relief, shook his hair and, yielding to the charming sweetness of the voice, glances, and conversations of the hostess of the house began to enter his familiar world, into his own essence.*”^[21] Of course, the “*erudite K. W.*” was Carolyne Wittgenstein, since further on the article talks about the fact that Liszt stayed at her estate.

Liszt's playing at the concert on January 28 (February 9), apparently left a great impression on the Princess. After that she made her well-known charitable contribution, buying a ticket for the pianist's next concert for the benefit of children's homes.^[22] To thank her for this deed, Liszt visited the Princess the next day, on Wednesday, or, at least, on Thursday morning. Thus, this meeting was the first appearance of the pianist in her house. And confirmation that they met during the following days is the single surviving note from Liszt to Carolyne. In this note, the artist apologizes for not being able to visit her that evening and promises to come the next morning.^[23] The note was written on Thursday evening, that is, January 30 / February 11, the day after his second concert and three days before the last one, which was a charity performance. During that time, their interest in each other increased so much that Carolyne decided to invite Liszt to her daughter's birthday celebration at her estate in Woronince, and he was prepared to postpone the visit to Constantinople and change his route for a while.^[24]

As we know, Liszt was confident before the concerts in Kiev that he would soon return to Jassy along the route already known to him, and would then go to Odessa.^[25] But on the eve of his farewell concert, having accepted the Princess's invitation and intending to go to Podolia province, he changed his route. He planned to return to Jassy via Kamenets-Podolskiy and Czernowitz.^[26]

The third and last concert of Liszt in Kiev took place in the same hall of the University on Sunday, February 2/14. Although the proceeds from this concert were directed at helping orphanages, the public came in noticeably fewer numbers than before. However, according to the press, it was Liszt's best performance in Kiev. The programme advertised *Hexaméron*, *Concerto de Weber*, *La Truite*, *mélodie de Schubert*, *Etude de Chopin*, *Invitation à la valse de Weber*, *Improvisation, sur des thèmes, donnés par le Public*.

Princess Carolyne Sayn-Wittgenstein and her daughter Marie (from Robert Bory: *La vie de F. Liszt par l'image*, 1936)

“But here we can rebuke him for several important omissions – from the Hexameron sur des thème des ‘Puritains’, Liszt played only two variations instead of the six announced; in Concerto de Weber, he missed out almost half of the first allegro. ‘La Truite’ de Schubert, Etude de Chopin, ‘Invitation à la valse’ de Weber were played excellently, in the Lisztian manner, although the Etude was abbreviated arbitrarily, and ‘Invitation à la valse’ lacked the ending. Improvisations at the end of the concert were not very successful; of two given themes (folk songs), Liszt followed neither of them but took a familiar one – the Prayer from Der Freischütz and Valse Infernale from Robert.”^[27]

The next day, Princess Wittgenstein left for her estate. Having received his passport at the office of the Civil Governor, Liszt left Kiev on Tuesday, February 4 (16), and followed her.^[28] On Thursday, February 6 (18), he was already in Woronince, at the celebration of the 10th birthday of Princess Marie, daughter of Carolyne and Nicholas Wittgenstein.

A day later, the pianist made a short trip to Zhitomir, which was the administrative centre of the Volhynian province at that time. Following the requests of the city's residents, he agreed to give a concert there. *“The famous Liszt, the miracle of the musical world, came to our city on February 8. The extraordinary movement and life that appeared as a result of this visit prove that austral joyfulness is not alien to the inhabitants of Zhitomir. Mr. Liszt promised his concert on Saturday, February 15. Despite the high price of tickets, all the places have already been booked.”*^[29]

After a short stay in Zhitomir, Liszt returned to Woronince. On February 10 (22), he wrote to his mother and the Countess d'Agoult.^[30] According to the letter, in two weeks (i.e., February 24/ March 8) he was planning to go to Jassy, and then – to Odessa, without specifying the details of his changed route. For the moment, the visit to Odessa was postponed from the 20th of February to the end of March, as well as his departure for Constantinople (postponed to the middle of April).^[31]

A few days later Liszt left Woronince again to give a concert in Zhitomir on February 15/27. According to the local newspaper, *“this event attracted visitors to Zhitomir not only from the immediate neighborhoods, but from separate counties of the province; landowners with their families hastened to come and listen to the playing of Mr. Liszt, and he was so attentive to his visitors that he did not refuse to give one more concert.”*^[32]

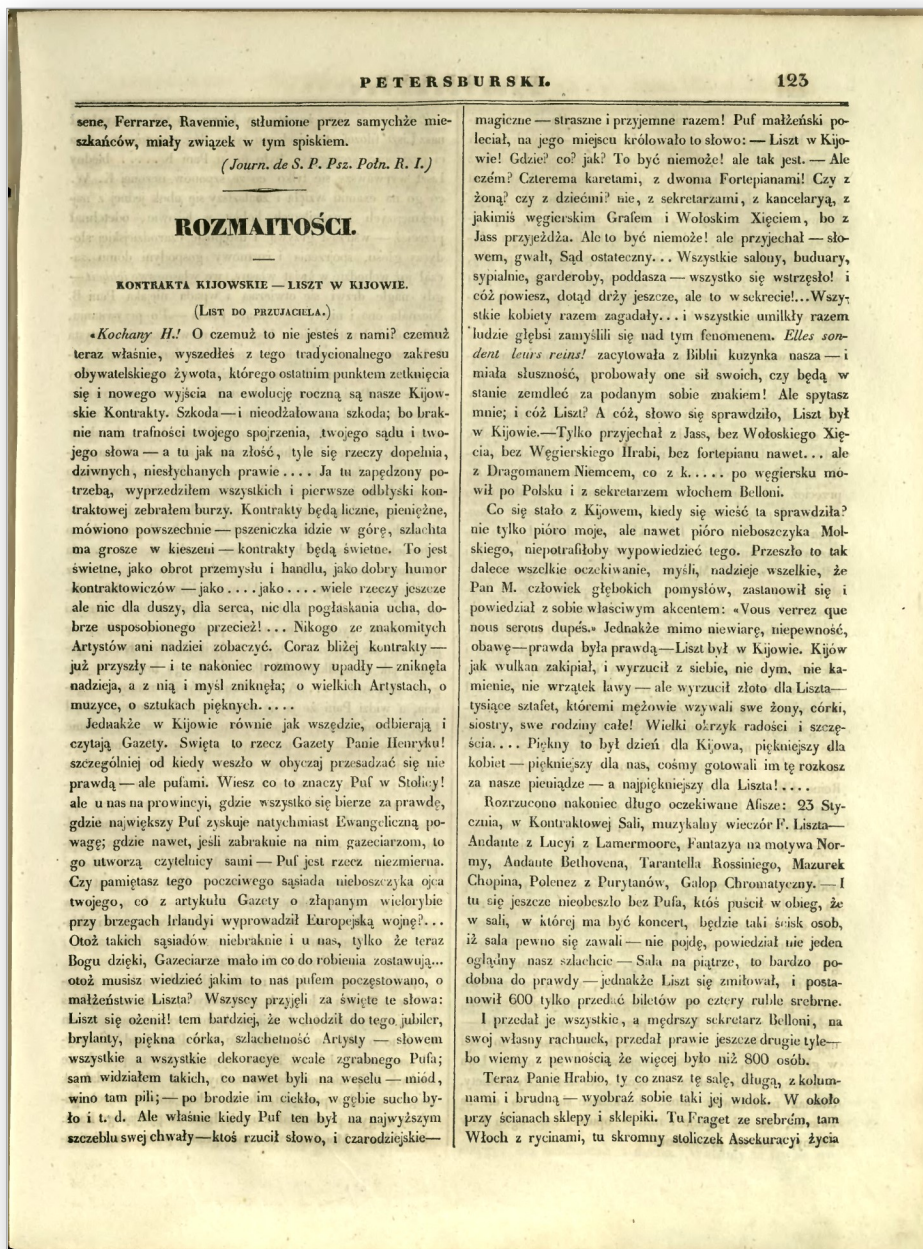
There were about 350 people in the audience at Liszt's concerts, and tickets were even more expensive than in Kiev – 6 and 3 silver roubles.^[33] The total proceeds from these performances, according to the writer's calculations in *Tygodnik Petersburski*, were 4000 roubles.^[34] There is no mention of the programme of these concerts, except that “*the choice of pieces that Mr. Liszt played at his two concerts in Zhitomir was very good.*”^[35] The reactions of the Zhitomir public concerning Liszt's playing, as usual, were divided. The reason, which did not please and very much surprised the local audience, was, rather, not even Liszt's playing, but his behaviour, echoes of which were expressed a few years later in *Gazeta Warszawska*:

“*Liszt [...] felt so comfortable in one of our houses, that he did not want to leave. Does Missis remember how he appeared in Zhitomir? Everybody came here, as if for the elections; accommodation was impossible to find; tickets ‘po pecyku’ – well, I’m going too. And Mr. Liszt thought, ‘Oh, what a damn town ... As for me, it’s no big deal, Zhitomir, hah! And how does it sound’ (with these words, he snapped himself with his tie), but he played – and tottered – like a Jew at prayer; but he played... Suddenly he lowered his head and went quiet... everyone thought that he was fainting with excitement... and instantly applauded – so he woke up. Still, he had slept so peacefully. So, for his disrespect for the public – just because he was the famous Liszt, appreciated in Europe, – should we praise him?*”^[36]

The explanation for such an amazing drowsiness of the pianist on the platform can be found in the same article in *Tygodnik Petersburski*. From Zhitomir, Liszt “*drove to the estate to C. [arolyne] W.[ittgenstein], which, after spending long sleepless nights in conversation with Liszt, brought him to exhaustion, but ‘this is a special favour for the company’, as they say. Liszt said of her, ‘I know only two such strong women: Madame W.[ittgenstein] and Madame Sand. Undoubtedly, this is strength of the spirit!’*”^[37] Although the article argues that this happened after the concerts in Zhytomyr, apparently, the exciting hours of conversation took place beforehand.

How did the writer know? Although the article was published anonymously, contemporaries recognized its author in the glamour of the pen, who “*with his skepticism, saying black is white, finds fault with all that is holy and sublime.*”^[38] Thus, without mentioning the name, the Lvovian journalist Józef Dzierzkowski points to the Polish writer – Count Henryk Rzewuski who was not only notorious for his talent but was also a sarcastic native of Volhynia and actively collaborated with this newspaper.^[39] Since the Count belonged to high society and his family was related to the Princess Wittgenstein, it follows that he was more informed about some details of Liszt's stay in Kiev and Zhitomir. It is possible that he communicated closely with Liszt during the dinner, which is mentioned by Liszt in a letter to Princess Wittgenstein.

This letter was written at 2 p.m. on one of the February Mondays of 1847. Liszt writes that his presence at the dinner of Mrs. Rzewuska expected the next day, on Tuesday, would delay his arrival in Woronince by almost 24 hours, and concludes with the words, “*I am in a wonderful mood, and I think the world is beautiful because Woronince is in it!*”^[40]

Kritika Liszt első kijevei koncertjéről

A review about Liszt's first concert in Kiev

Tygodnik Petersburski Nr. 19, 18/30.03.1847

Apparently, this letter was written after Liszt's performances in Zhitomir on February 17 (March 1). Most likely, the dinner was arranged by Countess Julia Rzewuska née Grocholska, the wife of Count Henryk Rzewuski mentioned above, who was the Chief of the nobility of Zhitomir County from 1841 to 1844. Thus, if the letter was written on Monday, February 17 (March 1), then the dinner was held on Tuesday, February 18 (March 2); therefore, Liszt returned to the estate of the princess on Wednesday evening, February 19 (March 3). From there, he went to Berdichev, where his arranged concert was held on February 27 (March 11).^[41] So far, only the fact that his programme included *Konzertstück de K.M. Weber* is known about it.^[42]

For a whole month, Liszt stayed in the hospitable house of the princess and finally left on March 6/18. However, his road to Jassy now consisted of a different, longer route – through Vinnitsa, Nemirov, Kamenets-Podolskiy, Kremenets, Lemberg, and Czernowitz. Unfortunately, not all the dates of the concerts of this period are possible to restore.

Vinnitsa, Duwre Cafe

The honourable director of the Vinnitsa gymnasium, Aleksander Russanowski invited Liszt to play in Vinnitsa. The venue for this concert was a small hall in the Duwre cafe, where high school students (they stood round the walls) and numerous representatives of the Polish gentry, sitting on prepared chairs, gathered. All the audience was present at 11 am, but because of the lateness of the pianist, the concert began later. The performance lasted about two hours with a short break, during which the musician talked with members of the audience.^[43]

Just before Liszt's appearance, the audience saw a caravan of wagons from the windows, in which a landowner's family and servants were going to Liszt's concert in Nemirov announced for the next day. Since Liszt arrived in Nemirov on March 8/20, then, most likely, he performed in Vinnitsa in the first half of the same day.^[44]

In Nemirov, the Polish and Ukrainian gentry who had been notified of Liszt's concert gathered from almost all three south-western provinces. Those who were interested in hearing the playing of the famous pianist invited by the owner of this place, Count Bolesław Potocki, were unstoppable even by the March mudslides, which turned the Ukrainian black soil into impassable mud. There were so many people that all the hostels in Nemirov were full; so that visitors had to stay in peasants' huts and Jewish houses.^[45] Prices for a temporary stay immediately went up, and the cost per day reached up to 15 silver roubles.

Liszt and the Wittgensteins stayed at the palace of Count Bolesław Potocki. The concert was held there the next day, March 9 (21). Tickets cost 3 and 5 silver roubles. The enthusiasm of the public caused both by the music plus the artist's exquisite manners was extraordinary. The ladies fought for the handkerchief that had been accidentally left on the concert platform, and they were ready to tear it apart. Following the insistent requests of the listeners, Liszt agreed to play the next day again. The full programme list of these concerts has not been preserved, but it is known that it included *Réminiscences de "Don Juan"*, *Fantaisie sur des motifs de "La Somnambula"*, *Mazurkas de Chopin* and three Schubert song transcriptions: *Ave Maria*, *Erlkönig* and *Ständchen*.^[46]

The Polish nobleman and writer Tytus Szczeniowski, who was an old acquaintance of Princess Wittgenstein, noted how she struck him in Nemirov with her appearance. Usually, Carolyn cared only about the brilliance of her mind and despised the exquisite costumes, which were so beloved among the ladies; the nobleman even had to point out her slipping stockings. And this time he was amazed to see her decorated with flowers, diamonds, and lace, as if she were an Italian Madonna!^[47]

In Nemirov, Liszt bade farewell to the accompanying Prince and Princess Wittgenstein. On March 10 (22) or March 11 (23), he left for Kamenets-Podolskiy, which was the administrative centre of Podolia province at that time. He arrived there after March 13/25 and stayed for several days.^[48] Liszt's only concert there took place in the Assembly hall of the gymnasium [school] for boys.^[49] There were so many people who wanted to listen to the famous pianist that the hall could not accommodate everyone and they crowded in the hallway. Liszt played the piano which was brought specially by Mr. Regulski.^[50] It is known that, among the other pieces, *Invitation à la valse de Weber* was on the programme. Count Aleksander Orłowski^[51] organized a dinner party in honour of Liszt, at which poems by Bykowski were recited in honour of the famous guest.^[52]

For the period of forced inactivity, which occurred during Holy Week, Liszt went to the Chief of the provincial nobility, Count Konstanty Przezdziecki, at his Chernyj Ostrov estate.^[53] *"I am staying in a charming apartment [of his sister-in-law] with a beautiful fireplace and an extremely well-chosen library. Fortunately, since there are no women in the house, I enjoy complete freedom – until 2 p.m., I even did not show up from my room. [...] Afternoon is divided between whist and the count's orchestra, which, I think, is the best in these places and is pretty well chosen to perform tolerably some overtures by Rossini and Donizetti or even Freischütz and Oberon."*^[54]

Having celebrated Easter here, Liszt went to Kremenets on Tuesday, March 25 (April 6). In this small town, where a famous Polish lyceum was located before the uprising in 1830, only one performance was planned for March 28 (April 8).^[55] But at the request of the audience, one more concert was held the next day, March 29 (April 8).^[56] The programme of one of these concerts is known today: it included *Andante de "Lucia di Lammermoor"*, *Fantaisie de "Norma"*, *Tarantella de Rossini*, *Mazurka de Chopin*, *Polonaise de "Puritains"*, *Ständchen de Schubert* and *Mélodie Hongroise*.^[57]

Konstanty Przezdziecki gróf
Count Konstanty Przezdziecki

On Sunday, March 30 (April 11), Liszt left Kremenets. The concerts given there became the last ones on the territory of the Russian Empire. Now the pianist went to the Austrian Empire, to Lemberg, the capital of the Kingdom of Galicia and Lodomeria. He arrived in Lemberg on April 1/13. *"On the day of his arrival, between nine and ten o'clock in the evening, by the light of lamps and torches, the members of the Musical and Singing Societies performed two serenades specially written in his honour outside his apartments in the 'Hotel de Russie' ('George'). The balcony door in the pianist's room was open on the first floor, and he soon came down. Liszt listened with the utmost courtesy to those present, shook hands with almost everyone, and expressed his impressions to the performers in very flattering words."*^[58]

Kremenec látképe / View of Kremenets

Liszt spent a month in Lemberg, from April 13 to May 12. During this time, he had eight concerts, five of which were solo. The first concert took place at half past seven on April 17 in the hall of the Musical Society. Tickets were sold in the office of this society and cost 5 z. zloty per a place on a couch, entrance to the hall costed 3 z. zloty and to the gallery 2 z. zloty mon. konv. The wonderful news for the public was that Liszt would also perform *"etudes and mazurkas by our illustrious countryman Chopin."*^[59] Liszt performed in this concert *Andante de "Lucia di Lammermoor"*, *Hexameron*, *Sonate de Beethoven*, *Mazurkas* and *Polonaise de Chopin*, and *Mélodie Hongroise* at the end.

“We felt a double charm from the mazurka and polonaise by Chopin, which he played with such feeling and grace that, only by listening to him can one understand the whole genius of this poet-musician, who seemed to hear echoes of the songs of our unforgettable homeland in all his compositions.”^[60]

“It should be also added that the arrangement of the hall on that evening was completely different from usual: all the seats of listeners were located in a circle, and in the very centre of the hall, on a small elevation, two pianos stood in such way that, playing them alternately, this great artist, with his modest figure, his fantastically pale face and the movements of his really fabulous fingers, could be well observed. The hall and galleries were so crowded that we had not seen anything like this since the days of the glorious Catalani. The explosion of applause was beyond words. But what does it mean for Liszt, our several hundred applauding hands among those millions who have applauded so enthusiastically in the entire civilized world, expressing their delight in all human languages.”^[61]

The second concert took place on April 20 in the same hall. A special highlight in his announcement was the performance of works by Kessler, who was living there during these years.^[62] At this concert, *“the hall was as full as at first, and the admiration and enthusiasm of the audience were boundless.”* On that evening, Liszt performed *Ouverture de ‘Guillaume Tell’, Fantaisie sur des motifs de ‘La Somnambula’, les pièces de Kessler, Erbkönig, Galop chromatique, Mazurkas and Polonaise de Chopin.* *“All the measures with which you mentally approach the evaluation of his playing, whether it’s technical, musical, or emotional side, will be left far behind by his brilliant and perfect playing”* – as Józef Dzierzkowski enthusiastically wrote in his article in *Gazeta Lwowska*.^[63]

On the evening of April 23, a concert by the young pianist Sofia Bohrer and her father, the violinist Anton Bohrer, took place in the hall of the Musical Society. *“It’s a difficult task, indeed, – to give a piano recital after a performance by Liszt and play the same musical compositions, while their delightful sounds, with which he miraculously transmitted each note, still sound in our ears.”^[64]*

Johann Christoph Kessler

The certainty of a risk concerning this concert was acknowledged not only by the journalist but also by Liszt. He hurried to the aid of his old acquaintance, with whom his touring routes had already crossed repeatedly.^[65] The famous virtuoso took part in her concert, becoming an additional attraction for the public. Liszt and Bohrer performed *Duo für zwei Piano aus David’s “Wüste”*.^[66] Sofia herself played Liszt’s *Réminiscences de “Norma”* and *Fantaisie sur des motifs de “La Somnambula”, Etude de Chopin* and *Marche Marocaine de L. von Meyer*. In the continuation of the concert, *“Liszt himself applauded louder and more sincerely among all the listeners.”^[67]*

An outstanding event of musical life for Lemberg was the grand concert of the Musical Society with the participation of Liszt, held on April 26. Here, Liszt *“not only performed Weber’s Concerto with his own masterly artistry but also conducted an orchestra, which, besides vocal works and other musical compositions, played the great Symphony of Beethoven. Being accustomed to his two concerts and a multitude of impressions, he endowed us with his endlessly diversified playing. We experienced all these impressions again by listening to his performance, and besides, during the conducting of the orchestra, we admired his truly highest blessing of the spirit of music. [...] The enthusiasm of the audience was unbounded, and the audience was so numerous that even the corridor was jammed by a crowd of visitors who had failed to get into the hall.”^[68]*

Next day, a reception was held by the Director of the National Ossoliński Institute, Adam Kłodziński. Liszt paid a short visit there. *“He examined with great interest the paintings on the walls of the hall, especially the portraits of historical figures, and asked for explanations of some details, interspersing them with his own remarks. He inquired about the scientific connections of the institution and spoke, in general, about the affairs of our region with great sympathy. When Liszt heard the poem written specifically for his triumph in Polish and a French translation, he sat at the piano and, after a short introduction, began to improvise.”^[69] In deep silence, the audience surrounded the piano, listening to the marvellous and harmonious sounds of this improvised narrative, which was full of pensive sorrow at first, expressing the most intimate torments of the heart further, and passing through frantic inspirational chords, at last, to culminate in a widely known march.*

Lvov, the Ossolinski Institute

Have I understood you rightly? Liszt asked in sitting next to him, removing his hands from the piano after the last note of the triumphant hymn.^[70]

On April 28, Liszt's third solo concert took place, being announced as the last. The programme included *Marche Hongroise*, *Tarantella de Rossini*, *Mazurka de Chopin*, *Polonaise de 'Puritains'*, *Réminiscences de 'Don Juan'*, *'Ave Maria' de Schubert* and *'Invitation à la valse' de Weber*.^[71] *"At this concert, the overcrowding was even greater than at the previous one, as was the enthusiasm, which was shared even by the most cold-hearted listeners and did not diminish, as usually happens at all other concerts, but grew, and it could not be any other way."*^[72]

Still, this concert did not turn out to be the last performance of Liszt in Lemberg. On May 2 there was a charity concert for the benefit of the Society of the Poor, which was hosted by Count Stanisław Skarbek in the Polish Theatre. Especially for the occasion, there was a small elevation for the piano on the site of the orchestra. The stage was divided into numbered pit-stalls, tickets for which, due to their close location to the performer, were the most expensive.^[73] The funds raised for the concert reached 2381 zloty, and, after deducting the costs for the hire of the hall and preparatory work, this amount was divided among local people in need.^[74]

But this concert was also not the last one. On May 4, Liszt played together with the local violinist Feliks Lipiński, brother of the famous Polish violinist Karol Lipiński.^[75] The idea of this concert arose when, one morning, Lipiński brought his composition to Liszt, which was written in his honour.^[76] That evening, they performed together Feliks Lipiński's *Concert, Duo pour violon et piano sur des thèmes de 'I Puritani'*, an *Adagio and Allegro* also by him, and *Variations on the American 'Yankee Doodle'* by Henri Vieuxtemps. Liszt solo performed *Tarantelle di bravura de 'La Muette de Portici'*, *'Ständchen' de Schubert* and a new *Mélodie Hongroise*.^[77] In conclusion, the pianist improvised on Polish themes brilliantly and soulfully.^[78]

In gratitude for this concert given with their fellow countryman, the representatives of artistic circles in Lemberg arranged a gala dinner on May 7 in honour of Liszt, in the garden of the "Hotel de Russie". There, the famous pianist proposed a toast to Chopin, in which *"he paid a well-deserved tribute to his brilliant talent in several heartfelt expressions."*^[79]

On the next day, May 8, the last concert of Liszt in Lemberg took place. *"The enthusiasm of the large audience, which gathered at this concert, exceeded all limits, especially during his own improvisation on themes, in which he enticed us into an endless wonderful world. The applause was like thunder. The elevation on which the pianos were installed was covered with the most fragrant and expensive flowers, like a magic carpet, and a large laurel wreath towered over the others."*^[80]

The results of his stay in Lemberg, Liszt himself described in a letter to Carolyne Wittgenstein: *"My stay in Lemberg was wonderful from all points of view. You can't imagine with what kindness and sympathy I was welcomed during the month that I spent there. As for the concerts, according to Belloni, the Kiev level was almost reached here. I was pleased with everything and everyone, and I hope also that no one will complain to me. As a result – I had 7 or 8 concerts, 4 of which were solo. The last one [...] was marked with the intervention of some ladies – Mrs. Krasicka, Princess Lichtenstein, Mrs. Lewicka, and others, who helped decorate the hall and replaced Belloni, having furnished the entire stage with flowers).*

There were a lot of lunches and dinners, 3-4 especially exciting acquaintances, which could grow into friendship if circumstances contribute to it. I will tell you about them later in more detail since these people are familiar to you. As a result, I have obligations and close ties with a country, where I am no longer a stranger and to which I have taken a particular interest with all the best that I have inside, my mind and my heart.”^[81]

On the night of the 11th to the 12th of May, Liszt left Lemberg for Czernowitz.^[82] He arrived there on May 19 and stayed at the hotel “Moldavia”. The first concert was held on May 24. The next day, Liszt played for the second time at the request of his audience.^[83]

On May 26, the pianist left Chernowitz and went to Jassy. Apparently, he arrived in the town on May 28. Liszt still had to wait for the departure to Galatz, from where ships went to Constantinople. Liszt fell ill and spent six days in bed. From there he wrote to Carolyne and Marie d'Agoult (on June 2).^[84] On June 4, he was already in Galatz, and on Sunday, June 6, Liszt sailed on board of the Austrian steamship “Conte Kolowrat” to Turkey. On Tuesday, June 8, Liszt was met in Constantinople.^[85] He stayed there a little longer than a month, performing six times.

On the day of his arrival, Liszt visited the Çırağan Palace at the invitation of Ottoman Sultan Abdulmejid I. First there was a vocal and instrumental concert given in honour of the famous guest. Then it was the turn of Liszt. He performed *Andante de ‘Lucia di Lammermoor’, Overture de ‘Guillaume Tell’* and *Fantaisie de ‘Norma’*. The Sultan listened to these pieces with great interest, mixed with amazement and admiration. Then he asked the pianist to play in his palace again the next day. On June 9, during the second concert, Liszt performed *Brillante improvisation sur la ‘Marche du Sultan’,* written by the head of the Ottoman military musical department, Giuseppe Donizetti, *Fantaisie sur ‘Lucrece Borgia’* and *‘Variations sur d’anciens airs valaques [qui] ont une très grande ressemblance avec les airs turcs’*. As a gesture of high satisfaction, the Sultan presented the musician with a rich tobacco box decorated with diamonds.^[86]

Later, on June 16, Liszt conducted a private concert in the salon of the Austrian envoy, Count Bartholomäus von Stürmer. He also gave his first public concert in Constantinople on June 18, at 2 p.m. in the house of the chief interpreter of the Russian diplomatic mission, Mr. Franchini. The programme of the concert included *Andante de Lucie de Lammermoor, Fantaisie sur des motifs de la Norma, Mazurka de Chopin, Le roi des Aulnes, mélodie de Schubert, Hexameron, variations sur un theme des “Puritains”, Mélodies Hongroises*. Tickets cost 100 piastres. The hall was full to capacity, and the concert was hugely successful.^[87]

Liszt's second public concert was for charity and took place at 2:30 p.m. on June 28 to benefit the poor. The head of the Russian diplomatic mission, M. Ustinov, provided the ballroom of his embassy, located in Pera. Ticket prices were much lower this time – 50 piasters each. On that day, Liszt performed *Overture de “Guillaume Tell” de Rossini, Fantaisie sur les motifs de la “Somnambule”, Mazurka de Chopin, Polonaise des “Puritains”, Marche de S. M. I. le Sultan, de G. Donizetti, arrangée en paraphrase par Liszt, “Invitation à la valse” de Weber and Galop chromatique.*^[88] On July 3, Liszt received the Order of Glory from the Sultan (*Nishan İftikar*), decorated with diamonds.^[89]

In the capital of the Ottoman Empire, Liszt met with longtime acquaintances – the Catholic missionary E. Boré and Count Władisław Zamojski.^[90] The latter invited Liszt, together with a group of Englishmen and Frenchmen, to make a two-day trip to the Polish colony Adampol (Adamkoj).^[91] Here lived the Poles who had emigrated to Turkey after the uprising in November 1830, as well as former soldiers of the Russian army from the Caucasus, released deemed from Turkish or Circassian captivity. This trip was organized in order to attract further charitable funds for the expansion of this colony. Apparently, Liszt completely justified these hopes. According to the reports of Michał Czajkowski, “Mr. Liszt's visits are of benefit, which can be seen in Podolia.”^[92]

On July 1 (13), Liszt left Constantinople and returned on board of the same ship to Galatz.^[93] Here he was obliged to spend ten days in quarantine before sailing to Odessa. At this time, he had planned a tour through Constantinople to Athens in October, returning to Weimar in December, which would begin after finishing the current tour in Odessa.^[94]

On Wednesday, July 16 (28), Liszt arrived in Odessa on the steamer “Peter the Great”.^[95] The press joyfully noted that, for so long, the long awaited pianist intended to stay in the city for a month and a half.^[96] During this time, he gave six solo concerts and participated in several benefit performances.^[97] Unfortunately, not all the dates of these concerts have yet been established.

Liszt's first concert was scheduled for 8.30 pm on July 20 (August 1) in the Exchange hall. Tickets were sold for 5 and 3 silver roubles. In the stated programme, there were *Overture de l’opéra ‘Guillaume Tell’ de Rossini, ‘Invitation à la Valse’ de Weber, Fantaisie sur des Motifs de la ‘Norma’, Mazurkas de Chopin, Erlkönig, mélodie de Schubert* and *Galop chromatique.*^[98] Before the final composition, Liszt performed an *Etude de Chopin.*^[99]

“The posters appeared on Thursday; on Friday, all the tickets in Stifel's store were sold out. On Sunday, despite the fact that the concert was announced at 8:30 p.m., a row of carriages and a crowd of pedestrians were busy around the Exchange hall at 8:00 p.m. Everyone hastened to come here. [...] There were music connoisseurs, ordinary listeners, and amateurs, Germans, and Italians – in a word, the whole motley Odessian ‘mixture of tribes, dialects, and states’ – everybody who, at least, had something in common on the tips of their nails with the so-called ‘educated class’. Some were attracted by the desire to really believe in their own experience of the voice of all Europe, others – by the thirst for divine sounds; while some were attracted by the incomprehensible agility of his fingers, others – by curiosity, still others – just by vanity. But the slogan of all the driving forces was the magic word – L i s z t.”^[100]

At the end of the concert, the *Richelieu* hotel, where Liszt stayed, and part of the adjoining street were light up brightly. The orchestra of the Italian Opera and city dwellers performed the *Serenade* by Schubert in honor of the pianist. A solo on the clarinet was performed by Jokisch, who was engaged at the Odessa Theatre for this season. Liszt was much moved, and invited all those present to join his dinner, which he arranged for the guests at the *Otton* restaurant, located there.^[101] The next day, Liszt attended a concert by Sofia Bohrer, who also had a tour in Odessa at that time.

SALLE DE LA BOURSE.

Concert

DONNÉ PAR

F. LISZT,

Dimanche, le 20 Juillet 1847.

PROGRAMME.

1. Ouverture de Guillaume Tell.
 2. Invitation à la Valse de Weber.
 3. Fantaisie sur des Motifs de la Norma.
 4. Mazurkas de Chopin.
 5. Le Roi des Aulnes, mélodie de Schubert.
 6. Galopp chromatique.
-

On commencera à 8½ heures précises.

PRIX DES PLACES:

Reservées.....5 R. arg.

Entrée.....3 " "

On peut se procurer les billets d'avance au Bazar Anglais de Stiffel frères, et le jour du Concert à la caisse dès 10 heures du matin.

Imprimerie de A. Braun.

The second concert took place on Wednesday, July 23 (August 4), in the same hall. It is known that Liszt played here *Fantaisie sur les motifs de 'La Somnambule', Tarantella de Rossini, Mazurkas de Chopin*^[102] and *Konzertstück de Weber*.^[103]

The third concert held on July 29 (August 10) was for charity. Again, the Exchange hall was brim full. In the announcement of the concert, the following pieces were listed: *Fantaisie de 'Robert le Diable', Paraphrase de 'Ernani', 'Ave Maria' and 'Ständchen' de Schubert, Reminiscences des 'Puritains', Tarantelle di bravura de 'La Muette de Portici'*.^[104] There were also two romances performed by Mlle Scalse.^[105] Two-thirds of the proceeds were contributed to the construction of the Roman Catholic church in Odessa, and 1000 silver roubles went to the Aleksandrovsky orphanage.^[106]

The fourth concert won great success on August 2/14 at the Opera house.^[107] The Odessa newspapers, unlike the Austrian newspapers, no longer wrote about Liszt's concerts. Although it is known that on Monday, August 25 (September 6), an evening of classical music was held in the hall of the hotel "Richelieu". Its programme included: *Trio en Si de Beethoven, Variations de Haendel, Fantaisie chromatique de Bach, Adélaïde de Beethoven, transcription de Mr. Liszt, Septuor de Hummel*.^[108] The concert was fabulously successful, so that the audience did not want to leave, and Liszt performed *'Invitation à la valse' de Weber* in conclusion.^[109]

It should be noted that, under Liszt's conducting, the orchestra performed *Ouverture de l'opéra 'Guillaume Tell' de Rossini* in one of the concerts, held at the theatre. The presence of the renowned pianist behind the conductor's desk produced a miracle, and the orchestra's playing reached an unheard-of unity and fullness of sound.^[110]

On Monday, September 1 (13), Liszt left Odessa.^[111] According to the press, he planned to continue his tours in Nikolayev, Elisavetgrad, Poltava, Kharkov, and even Saint Petersburg.^[112]

Liszt arrived in Nikolayev the next day, September 2 (14). After a long conversation with Belloni, he made there the final decision to finish these tours with the concerts in Elisavetgrad and abandoned the journey to Poltava. Liszt wrote about this decision to Princess Wittgenstein, promising her a speedy arrival in Woronince. He also notified his mother about his wish to spend two or three months there without concerts and to leave for Weimar in January the following year.

At that time, Nikolayev was the naval base of the Black Sea Fleet of the Russian Empire. Here Liszt met the famous marine astronomer Karl Knorre, who organized for him a three-hour excursion around the Admiralty on the morning of September 4 (16).^[113]

The next day, September 5 (17), the single concert of Liszt in Nikolayev was held in the hall of the Nobility Assembly. The price of the tickets was lower than in Kiev or Odessa – 3.5 silver roubles. The programme included *Andante* from *Lucia di Lammermoor, Reminiscences de Norma, Tarantella de Rossini, Mazurka* (de Chopin?) and *Polonaise* (des 'Puritains' or by Chopin?), *'Le rossignol' d'Alabieff* and *Méodies Hongroises*. The hall was full of people, and the famous virtuoso won a resounding success.^[114]

On the morning of September 6 (18), Liszt went to Voznesensk. According to some reports, he played in the salon of General G., and went on further to Elisavetgrad.^[115] An imperial military conscription was going to take place there, so that a massive confluence of people was expected. Being invited by General Osten-Saken, Liszt came to the event with a performance for the audience.^[116]

Emperor Nicholas I had been in Elisavetgrad for a week, from 12 to 19 of September (September 24 /October 1). Liszt arrived in the town a little earlier, presumably on 9 or 10 of September (September 21/22). The number of his concerts, their dates and programmes are still unknown. At that time, the centre of cultural life in Elisavetgrad was a wooden theatre, built there shortly beforehand. According to the famous Russian poet Afanasy Fet, "apart from the intertwined performances of the Russian and French troupes every day, Liszt also played his concerts in this theatre several times."^[117] In addition, the Odessa correspondent of the Vienna newspaper *Der Gegenwart* states that "Liszt gave two concerts in Elisavetgrad in the presence of His Majesty, and both were a great success."^[118]

In the days after the Emperor's departure to Vinnitsa, Liszt went with Belloni to Woronince. The exact date of their arrival at the estate of Princess Wittgenstein is not known. Considering all sorts of delays in the way because of the shortage of horses at the stations and other troubles associated with the mass movement along the roads of the numerous participants in the conscription, they most likely arrived there by September 28 (October 10).

In this way, the tour of Liszt in Ukraine came to an end. During his stay, he played in 12 Ukrainian cities: Kiev, Zhitomir, Berdichev, Vinnitsa, Nemirov, Kamenets-Podolskiy, Kremenets, Lemberg, Czernowitz, Odessa, Nikolayev, and Elisavetgrad. All in all, Liszt performed a total of more than 30 concerts.

Liszt stayed at Woronince for more than three months. On January 3 (15), 1848, he bade farewell to the princess and travelled to Weimar.^[119] On the way, he stayed in Lemberg in the "Hotel de Russie" ("George"), where he had stayed in the spring of the previous year. Of course, he did not manage to go unnoticed and hopes were expressed that he would go there again.^[120] His contemporaries did not suspect that Liszt had forever put an end to his touring life as a roving pianist-virtuoso.

Kropovniksi: a Téli Színház / Kropovniksi: the Winter Theatre

Translator: Olena Riabenko, revised by Paul Merrick

NOTES:

1. See Мильштейн, Я. И.: *Ф. Лист*. В 2-х т. [Milstein, Y. I. *F. Liszt*. 2 vols.], Moscow: Muzyka 1970, Vol. 1, 273-280, 779-781; Кузьмін, М.: *Забуті сторінки музичного життя Києва*. [Kuzmin, M.: *Forgotten pages of the music life in Kyiv*], Kyiv: Muzychna Ukraina 1972, 45-49; Зінкевич, О.: *Ференц Лист у Києві* /Українська музична спадщина, Вип. 1./ [Zinkevich, O.: *Ferenc Liszt in Kiev* /Ukrainian musical heritage 1/], Kyiv:1989, 53-66; Зінкевич, О.: *Ференц Лист в Україні* /Український музичний архів, Вип. 1. [Zinkevich, O.: *Ferenc Liszt in Ukraine* /Ukrainian Music Archive 1/], Kyiv: 1995, 105-125; Колбін, Д.: *Виступи Ференца Ліста у Львові* [Kolbin, D.: *Performances of Ferenc Liszt in Lviv*], /Musica Galiciana, Vol. III/, Rzeszów: 1999, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 189-195; Вольская, Л.: *Лист в Украине: хронология и география* /Проблеми взаємодії мистецтва, педагогіки та теорії і практики освіти: зв. наук. Праць. Вип. 24. [Vol'skaya, L.: *Liszt in Ukraine: Chronology and Geography* /Problems of the interaction of art, pedagogy, and the theory and practice of education: scientific works 24], Kharkiv: „НТМТ” 2009, 186-197; Вольская, Л.: *Забутые страницы украинно-польского листоведения (статья Ю. Ролле «Лист в Южных губерниях»)* / X Культурологічні читання пам'яті В. Подкопаєва: зб. матеріалів науково-практичної конференції/ [Vol'skaya, L.: *The Forgotten Pages of Ukrainian-Polish studies of F. Liszt (article by J. Rolle "Liszt in Southern Gubernias")* / X Culturological Readings in memory of V. Podkopaev: collection of scientific and practical conferences/], Kyiv: НАККиМ 2012, 88-93.
2. Short, Michael ed: *Liszt's Letters in the Library of Congress* /Franz Liszt Studies Series 10/, Hillsdale N.Y.: Pendragon Press 2003, 46-47.
3. Letter Nr. 4, dated 6.10.1846, in La Mara ed.: *Briefwechsel zwischen Franz Liszt und Carl Alexander Grossherzog von Sachsen-Weimar*, Leipzig: Breitkopf & Härtel 1909, 9.
4. Letter dated 22.10.1846, in La Mara ed. and transl.: *Franz Liszt's Briefe an seine Mutter*, Leipzig: Breitkopf & Härtel 1918, 73.
5. Since at that time Wallachia, Moldavia, and Russia followed the chronology of the Julian calendar, to avoid confusion, the dates are given in two styles.
6. Letter from Bucharest, dated 23.12.1846 (3.01.1847), in: Short, M. ed. and transl.: *Correspondence of Franz Liszt and the Countess Marie d'Agoult* / Franz Liszt Studies Series 14/, Hillsdale N.Y.: Pendragon Press 2013, 398. – See also the letter to Baron G. F. von Seydlitz of January 4 (16), 1847 from Jassy, in La Mara ed.: *Franz Liszt's Briefe, 8. Bd.: 1823-1886*. Leipzig: Breitkopf & Härtel 1905, 47; Liszt's letter from Kiev, published in the newspaper *Honderü*, 16.02.1847, Nr. 7, 142.
7. Ibid. “Enclosed are a few lines for Lamartine, which you will send to him sealed or unsealed, whatever you consider suitable – take care of his reply and address it to me, Poste restante, Odessa, Russia, where I shall arrive around February 20.”
8. Count Guidó Karátsonyi (1817-1885) accompanied Liszt on the journey, starting from Transylvania. They planned to visit Constantinople together. But after Liszt's decision to go to Kiev, they parted in Jassy, agreeing to meet there after his return to continue his journey further. – *Honderü*, 16.02.1847, Nr. 7, 142.
9. *Albina Romaneasca*, 16.01.1847, Nr. 5, 18.
10. See «Дело о выдаче паспортов иностранцам Францу Листу, Каетану Беллиони, Карлу Жану и Эдуарду Девене» – ДАКО, Ф. 2, оп. 1, д. 25629, л. 1. [“The case of issuing passports to foreigners: Franz Liszt, Cajetan Belloni, Carl Jean, and Eduard Devin” - State Archive of the Kiev region: 2/1/25629/1”]. Liszt's constant entourage on this trip consisted of his secretary Gaetano Belloni, the tuner and piano master Karl Jean, and the servant Edouard Devene.
11. Petr Dmitrievich Seletsky (1821-1879) left memories of these meetings with Liszt, see Селецкий, П. Д.: *Записки*, Киевская старина, 1884, т. 4. [Seletsky, P. D.: *Notes*, Kiev: Olden 1884, Vol. 4], 609-643. Unfortunately, these *Notes* did not include the description of Liszt's stay in Kiev. Still, the indication that he stopped at Seletsky is present in *Pamiętniki Zygmunta Kotużyńskiego*, Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagellonskiego 1911, 10. At that time, Kotużyński and Seletsky lived in the same house. „Tych samych kontraktów przyjechał do Kijowa Liszt na dawanie koncertów; a ponieważ znał już dawniej mojego towarzysza Małorusa, zatrzymał się w naszym mieszkaniu. Oprócz talentu, jaki posiadał, był on niezaprzeczenie jednym z najświetniejszych, gdy się do kogo na obiad lub na wieczór (rout) zdecydował pojechać. Dom nasz od rana do wieczora był nawiedzany przez najwięcej znanych i poważanych obywateli w kraju.” [“During those contracts, Liszt came to Kiev; and since he had already known my friend from Little Russia, he stopped at our house. In addition to his undisputed talent, Liszt undoubtedly was one of the most brilliant guests, when he decided to come to someone for lunch or supper. Our house was visited from morning till night by the most famous and respected people of our region.”]
12. „Kontrakta Kijowskie – Liszt w Kijowie. (List do przujaciela)”, *Tygodnik Petersburski*, 18/30.03.1847, Nr. 19, 123.
13. As it is reported in *Moscow City Newsletter* (*Московский городской листок*), 28.02.1847, Nr. 48. See Зінкевич: *Ференц Лист у Києві* [Zinkevich: *Ferenc Liszt in Kiev*], 58-63.
14. Władisław Michał Branicki (1826-1884) was a count, chamber-junker of the Russian Imperial Court, grandson of the Great Crown Hetman of the Polish-Lithuanian Commonwealth, Franciszek Ksawery Branicki.
15. „Kontrakta Kijowskie – Liszt w Kijowie”, 124.
16. See footnote 13, p. 60.
17. La Mara ed.: *Franz Liszt's Briefe, 4. Bd.: Briefe an die Fürstin Carolyne Sayn-Wittgenstein*, Leipzig: Breitkopf & Härtel 1899, VIII-IX.
18. Compare what Alan Walker wrote in *Franz Liszt. The Virtuoso Years 1811-1847*, Ithaca: Cornell University Press 1987, 439-440 and *Franz Liszt. The Weimar Years, 1848-1861*, Ithaca: Cornell University Press 1993, 31.
19. This day (January 27/ February 8) Princess Wittgenstein celebrated her 28th birthday.
20. *Kurjer Warszawski*, 16.04.1847, Nr. 101, 478.
21. *Gazeta Lwowska*, 15.04.1847, Nr. 44, 248.
22. Ibid.
23. *Gazeta Lwowska*, 20.04.1847, Nr. 46, 259-260.
24. Ibid.
25. *Gazeta Lwowska*, 17.04.1847, Nr 45, 253.
26. *Gazeta Lwowska*, 22.04.1847, Nr. 47, 264.
27. Presumably, the author of the article “Kontrakta Kijowskie – Liszt w Kijowie” was Count Henryk Rzewuski.
28. „Kontrakta Kijowskie – Liszt w Kijowie”, 124.
29. Documentary evidence of this fact has not yet been found.
30. La Mara ed.: *Franz Liszt's Briefe, 4. Bd.*, 1.

31. The modern name of Carolyne's one-time estate is Voronivtsi village, Khmilnitsky district, Vinnitska region.
32. *Honderü*, 16.02.1847, Nr. 7, 142.
33. *Honderü*, 16.03.1847, Nr. 11, 218-219. "Hence our journey to Constantinople will continue through Kamenets, Czernowitz, and Jassy."
34. As it is reported in *Moscow City Newsletter* (*Московский городской листок*), issued on 28.02.1847, Nr. 48. See Зінкевич: *Ференц Ліст у Києві* [Zinkevich: *Ferenc Liszt in Kiev*], 61.
35. See «Дело о выдаче паспортов иностранцам Францу Листу, Каетану Беллиони, Карлу Жану и Эдуарду Девеню» – ДАКО, Ф. 2, оп. 1, д. 25629, л. 1. ["The case of issuing passports to foreigners: Franz Liszt, Cajetan Belloni, Carl Jean, and Eduard Devin" – State Archive of the Kiev region, Case No. 25629.] These documents indicate that they were issued for the passage through Galicia to Moldova.
36. As it is reported in *Volyn province gazette* (*Волынские губернские ведомости*), issued on February 15, 1984, Nr. 7, 25. See Зінкевич: *Ференц Ліст у Києві* [Zinkevich: *Ferenc Liszt in Kiev*], 106-104.
37. The letter to the Countess is dated 10/22 of February, and the one to his mother: 2/02, which is an obvious mistake. Most likely, the letters were written on the same day.
38. Short: *Correspondence Liszt – d'Agoult*, 399-400; La Mara: *Liszt an seine Mutter*, 76.
39. „О концерте г. Листа”, *Волынские губернские ведомости* ["About the concert of Mr. Liszt". *Volyn province gazette*], 22 February, 1847, No. 8, 27. The exact date of the second concert is still unknown. Probably it took place on the next day, Sunday, February 16/28, or, less likely, on February 17/29. The letter from Liszt to Princess Wittgenstein, mentioned below (see footnote 40), can serve as indirect confirmation of this fact.
40. Ibidem. See Зінкевич: *Ференц Ліст у Києві* [Zinkevich: *Ferenc Liszt in Kiev*], 108.
41. „Kontrakta Kijowskie – Liszt w Kijowie”, 126.
42. *Волынские губернские ведомости*, 22.02.1847, Nr. 8, 27.
43. Tadeusz Padalica: „Listy z Gub. Kijowskiej”, *Gazeta Warszawska*, 22.02/6.03.1854, Nr. 62, 3-4.
44. „Kontrakta Kijowskie – Liszt w Kijowie”, 126.
45. Dzierzkowski, Józef: *Liszt w Lwowie*. Biblioteka Naukowego Zakładu im. Ossolińskich. T. II, z. 1., 1847, 95.
46. Count Henrik Zhevusky/Rzewuski (1791-1866), Polish writer, son of A. Zhevousky/Rzewuski, elder brother of Karolina Sobańska, Ewelina Hańska (wife of Balzac); Ernest Rzewuski, husband of Konstancja Iwanowska, cousins of Carolyne Wittgenstein. In 1841, H. Zhevusky described Peter Ivanovsky, the father of Princess Carolyne Wittgenstein, in his collection of satirical essays "Mieszaniyny obyczajowe przez Jarosza Bejłę" as the stingy nobleman Kornutowicz.
47. La Mara ed.: *Franz Liszt's Briefe*, 4. Bd., 2. The letter to Carolyne Wittgenstein does not have an exact date and is attributed to February 1847, being written at 2 pm on Monday. With regards to all Mondays and the content of the letter, only Monday of 17.02 is possible. .
48. „Kontrakta Kijowskie – Liszt w Kijowie”, 126.
49. Alex. Groza: „O kontraktach Kijowskich 1854”, *Gazeta Warszawska*, 28.02/12.03.1854, Nr. 68, 3. „Każda kompozycja w grze Henselta, czyjaby nie była, przyjmuje jego indywidualny charakter, bo on ją gra po swojemu, lecz doskonale. Najdobitniej dało się to uczuć w koncertstück Webera. Większa część obecnych słuchaczy znała go z gry Liszta w Berdyczowie; co za niezmierna różnica egzekucyi; jednak nikt nie śmiał powiedzieć że i to nie piękne, nie lube dla ucha i serca”. ["Every composition, no matter who is its author, being performed by Henselt reflects his individual character, and although he plays in his own way, this play is perfect. This was especially evident in *Konzertstück de Weber*. Most of the present audience was familiar with the piece by the performance of Liszt in Berdichev. What an immeasurable difference in performance! But no one dared to say that it was not perfect, neither that it did not sound good for the ears or heart!"]
50. Dr. Antoni J.: „Franciszek Liszt w południowych prowincjach”, *Gazeta Lwowska*, 13.08.1911, Nr. 184, sp. 1; 15.08.1911, Nr. 185, sp. 1.
51. *Pamiętniki Józefa Drzewieckiego (1772-1852)*, wydane na nowo przez X. Dr. Stefana Pawlickiego, Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagellońskiego 1891, 338. The distance from Vinnitsa to Nemirov is 47 km.
52. „Воспоминания М. К. Чалого”, *Киевская старина* [„Memories of M. K. Chaly”, *Kiev Olden*], 1894, Vol. XLVI, 1-9.
53. Ibid., 4.
54. Witold Klinger: „Liszt i księżna Wittgenstein”, *Kurjer Poznański*. Wydanie wieczorne, 31.08.1926, Nr. 400, 2-3.
55. „О прибывших в г. Каменец и выехавших из онаго с 13-го по 20-е число марта”, *Подольские губернские ведомости* [„On the people who arrived in Kamenets city and one who left in the period of 13th to 20th of March”, *Podolsk provincial gazette*], 22.03 / 3.04.1847, Nr. 12, 84.
56. The concert date has not been stated precisely, but it was held before March 17(29), as from this day on, Catholics began Holy Week, during which all concerts were forbidden.
57. Józef Regulski h. Rawicz, the grandfather of the famous Polish pianist Alexander Michalowski (1851-1938).
58. Count Aleksander Stanisław Brunon Orłowski h. Lubicz (1817-1893). On 6.08.1850, he married Józefa Iwanowska (1829-1858), the younger cousin of Carolyne Wittgenstein.
59. Dr. Antoni J.: „Franciszek Liszt w południowych prowincjach”, *Gazeta Lwowska*, 15.08.1911, Nr. 185, 1.
60. Konstanty Przeździecki (1782-1856) landowner, Podolian field-marshal. Chernyj Ostrov is an urban-type settlement in the Khmelnytskyi district of Khmelnytskyi province in western Ukraine.
61. Letter from 21.03 (2.04), 1847, in La Mara: *Franz Liszt's Briefe*, 4. Bd., 3-4.
62. Ibid., 4.
63. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv: 442/797/121/1 (two-sided). Report to Mr. Kiev Military, Podolsky and Volynsky Governor-General Kremenetsky police chief: "On March 27 and 28 there was a significant congress of landowners and other people in the city of Kremenets, entrusted to me, on the occasion of the arrival of the famous pianist Liszt, who visited the city on the days mentioned above, and gave two concerts, and on the 30th, in the morning he rode out along the road to Radzivilov with the intention of going to Lemberg, while the landowners and other persons also went home – some on the 29th, and others on the 30th. That is what I wanted to report to Your Excellency, having the honor to inform that, during their stay in the city of Kremenets, nothing bad in the behavior of the landlords and others was noticed, but they behaved quietly, modestly, and decently."
64. *Gazeta Lwowska*, 27.04.1847, Nr. 49, 283.
65. In Vienna and Hermannstadt, 1846.
66. *Leseblätter*, 27.04.1847, Nr. 48, 187.
67. *Gazeta Lwowska*, 27.04.1847, Nr. 49, 283.
68. *Gazeta Lwowska*, 1.05.1847, Nr 51, 293.

69. W. Pol: „Do Franciszka Liszta (To Franz Liszt)”, in: Lesław Jaworski. *Franciszek Liszt*, Lwów – Złoczów: 1913, Nakładem i drukiem księgarni W. Zukerkandla, 24–25.
70. Zawadzki, Władysław: *Literatura w Galicji (1772–1848)*, Lwów 1878, 151; *Gazeta Lwowska*, 11.05.1847, Nr. 55, 318–319; Dzierzkowski: *Liszt we Lwowie*, 105–106.
71. *Gazeta Lwowska*, 27.04.1847, Nr. 49, 283.
72. *Gazeta Lwowska*, 1.05.1847, Nr. 51, 294.
73. Ibid.
74. *Gazeta Lwowska*, 11.05.1847, Nr. 55, 315–316; *Leseblätter*, 8.05.1847, Nr. 53, 207–208.
75. *Gazeta Lwowska*, 4.05.1847, Nr. 52, 302. The complete title of the piece dedicated to Liszt by Feliks Lipiński jun. (1815–1865) is *Allegro de Concert*, somewhat later it was also printed by the local publisher Kallenbach, see [https://imslp.org/wiki/Allegro_de_concert_\(Lipi%C5%84ski%2C_Felix\)](https://imslp.org/wiki/Allegro_de_concert_(Lipi%C5%84ski%2C_Felix))
76. Dzierzkowski: *Liszt we Lwowie*, 106–107.
77. *Leseblätter*, 8.05.1847, Nr. 53, 207–208.
78. *Gazeta Lwowska*, 6.05.1847, Nr. 53, 309.
79. *Gazeta Lwowska*, 11.05.1847, Nr. 55, p. 318–319; Dzierzkowski: *Liszt we Lwowie*, 107–108.
80. *Gazeta Lwowska*, 11.05.1847, Nr. 55, p. 318; *Leseblätter*, 15.05.1847, Nr. 55, 215.
81. 23.05.1847, in La Mara: *Franz Liszt's Briefe*, 4. Bd., 5.
82. *Gazeta Lwowska*, 15.05.1847, Nr. 56, 324.
83. *Allgemeine Theaterzeitung*, 7.06.1847, Nr. 135, 540.
84. To Marie d'Agoult on 2.06.1847 from Jassy: “As for me, my illness notwithstanding (I am writing to you from my bed), I am planning to leave with first [boat], next Sunday (unless there is a relapse with which the doctor is threatening me); 54 hours after my departure from Galați, I shall arrive in Constantinople, where I shall spend the whole June.”. Short: Correspondence Liszt – d'Agoult, 403.
85. *Journal de Constantinople. Echo de l'Orient*, 11.06.1847, Nr. 25.
86. Ibid. See also *Courrier de Constantinople: Moniteur du commerce*, 12.06.1847, Nr. 118.
87. *Journal de Constantinople. Echo de l'Orient*, 16.06.1847, nr 26; *Courrier de Constantinople: Moniteur du commerce*, 19.06.1847; *Journal de Constantinople. Echo de l'Orient*, 21.06.1847, Nr 27. [Editor's note : More about this visit, see Adrian Williams : Liszt's « Rather Long Excursion in Asia », in Nr. 27 (April 2017) of our journal *Liszt magyar szemmel / The Hungarian View of Liszt*, 25–30.]
88. *Journal de Constantinople. Echo de l'Orient*, 26.06.1847, nr 28; *Courrier de Constantinople: Moniteur du commerce*, 26.06.1847, nr 120; *Journal de Constantinople. Echo de l'Orient*, 1.07.1847, Nr. 29; *Courrier de Constantinople: Moniteur du commerce*, 3.07.1847, Nr. 121.
89. *Journal de Constantinople. Echo de l'Orient*, 6.07.1847, Nr. 30; *Courrier de Constantinople: Moniteur du commerce*, 10.07.1847, Nr. 122.
90. Short: *Correspondence Liszt – d'Agoult*, 406.
91. *Jenerał Zamojski. 1803–1868, Vol. V (1847–1852)*, Poznań: 1922, 9.
92. Michał Czajkowski (1804–1886) was a Polish-Ukrainian nobleman, participant in the Polish uprisings of 1830–31, an active figure in emigration, and a writer. Quote from the letter of Count W. Zamojski to Prince Adam Czartoryski, dd. 7.09.1847 in his book *Jenerał Zamojski. 1803–1868, Vol. V (1847–1852)*, Poznań: 1922., 22.
93. *Journal de Constantinople. Echo de l'Orient*, 16.07.1847, Nr. 32; *Courrier de Constantinople: Moniteur du commerce*, 17.07.1847, Nr. 123.
94. Short: *Correspondence Liszt – d'Agoult*, 406.
95. *Одесский вестник*, 16/28.07.1847, Nr. 57, 307.
96. Ibid..
97. *Одесский вестник*, 17/29.09.1847, Nr. 75, 401; *Allgemeine Theaterzeitung*, 27.09.1847, Br 231, 924. According to these data, Liszt performed in Odessa ten times: 6 solo concerts in his own favour (2 in the Exchange Hall, 3 in the Theatre, and 1 in the “Richelieu” hotel), one charity concert (in the Exchange Hall) and three benefit-performances (in the Theatre).
98. *Одесский вестник*, 19/31.07.1847, Nr. 58, 313.
99. *Одесский вестник*, 23.07/4.08.1847, Nr.59, 319.
100. Ibid.
101. Ibid. See also: *Pamiętniki Zygmunta Kotużyńskiego*, Kraków: 1911, 15–16.
102. *Tygodnik Petersburski*, 26.08/7.09.1847, Nr. 65, 415–416.
103. Ibid., 416–418.
104. *Одесский вестник*, 26.07.1847, Nr. 60, 325.
105. *Journal d'Odessa*, 1/13/08.1847, Nr. 61, 273–274.
106. *Tygodnik Petersburski*, 26.08/7.09.1847, Nr. 65, 415–416; *Северная пчела* (Petersburg) 18.08.1847, Nr.185, 737.
107. *Tygodnik Petersburski*, 26.08/7.09.1847, Nr. 65, 415–416.
108. N. de Gutmansthal: *Souvenirs de F. Liszt. Lettres inédites*, Leipzig: Breitkopf & Härtel 1913, 5.
109. *Der Gegenwart* (Wien), 20.09.1847, Nr. 226, 954.
110. Ibid.
111. Ibid.
112. *Allgemeine Theaterzeitung*, 27.09.1847, Nr. 231, 924; *Одесский вестник*, 17.09.1847, Nr. 75, 401.
113. La Mara: *Franz Liszt's Briefe*, 4. Bd., 9 (letter from 4/16/09); Gutmansthal. *Souvenirs de F. Liszt*, 12.
114. *Литературная газета [Literary Gazette]*, September 25, 1984, Nr. 39, 624. See Зінкевич: Ференц Ліст у Києві [Zinkevich: Ferenc Liszt in Kiev], 119–120.
115. Ibid.
116. Rena Mueller – Susan Hope: “From the Biographer's Workshop: Lina Ramanns Questionnaires to Liszt”, in: Christopher H. Gibbs, Dana Gooley ed.: *Franz Liszt and His World*; Princeton: Princeton University Press, 2006, 410.
117. Фет, А.: Ранние годы моей жизни [Fet A.: *The early years of my life*], Moscow: 1893, 374.
118. *Der Gegenwart*, 25.10.1847, Nr. 248, 1074.
119. Gutmansthal: *Souvenirs de F. Liszt*, 31.
120. *Gazeta Lwowska*, 21.01.1848, Nr. 9, 73.